Sans.Ms.
181.4
T187
266-Ms.

तर्कसंग्रह ; अन्नंभट्ट कृत ; खंडित तथा कीटभीक्षत ॥
२५ पत्रक ॥ ल० भं० ८ पं० प्र० पृ०

ह० ल०

266

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

266

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तर्कतत्त्व[illegible] प्रमितिविषयीकृ[illegible]
तर्काणां सप्तपदार्थानां संग्रहो यत्र स तर्कसंग्रहो नाम ग्रन्थ
अल्पेन ह्युपायेन तर्कसंग्रहः क्रियते संग्रहेण उद्देश
लक्षणपरीक्षाभिः स्वरूपकथनं शास्त्रार्थः। तत्रोद्देशो
नाममात्रेण वस्तुसंकीर्तनम्॥ लक्षणं च धर्मो द्विधा
साधारणधर्मोऽसाधारणधर्मश्च। साधारणधर्म
सर्वव्यापी भवति। यथा वाच्यत्वादिकं। असाधारण
धर्मः एकस्मिन्नेव स्यात् [illegible] पदार्थेषु [illegible]
न तत्र [illegible] अन्यत्र दृश्यते॥ तदुक्तं भवति तदितरेतरं
तावत् साधारणधर्मैः च ग्रन्थादौ [illegible] च मंगलाचरणं
समाप्तिमुद्दिश्य मंगलाचरणं [illegible] आचरति किं तत्र
मानं श्रुतिः समाप्तिकामः मंगलमाचरेत् [illegible]
विघ्नध्वंसकामः मंगलमाचरेत्॥ एकत्वे न प्रमाणं इति
[illegible]
[illegible]

[illegible] विघ्न [illegible]
[illegible] इति नास्ति विपर्यय
[illegible]
[illegible]
[illegible] मः
[illegible] संवेदन [illegible]
[illegible]
[illegible] पर

[illegible]

श्रीगणेशाय नमः ॥ निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवंदनं ॥ बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः ॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तैव पदार्थाः ॥ तत्र द्रव्याणि ॥ पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव ॥ रूपरसगंधस्पर्शसंख्याप।

[illegible]

[illegible]

परत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेह
शब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्र
यत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चेति॥
चतुर्विंशतिर्गुणाः॥ उत्क्षेपणाप
क्षेपणाकुंचनप्रसारणगमना
नि पंचैव कर्माणि॥ परमपरं चे
अनेकवृत्ति सामान्यम्॥
ति द्विविधं सामान्यं॥ नित्यद्रव्या

[illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vedika Bharata Initiative

वृत्तयो विशेषास्त्वनंता एव ॥ स-

नित्यसम्बन्धः समवाय इति

मवायस्त्वेक एव ॥ अभावश्चतुर्वि-

धः ॥ प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यं-

ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति ॥ गं-

धवती पृथ्वी ॥ सा द्विविधा ॥ नित्याऽ-

नित्या च ॥ नित्या परमाणुरूपा ॥ अनि-

त्या कार्यरूपा ॥ पुनस्त्रिविधा ॥ शरीरें-

त॰सं॰ २२

प्रकारान्तरेण पृथ्वीं विभजते पुनरिति त्रयो...

पार्थिवेन्द्रियं घ्राणं नाम ...

द्रियंविषयभेदात् । शरीरमस्म

दादीनांइंद्रियंगंधग्राहकं। घ्रा

णंनासाग्रवर्ति ।विषयोमत्ता

घ्राणादिः।शीतस्पर्शवत्यापः

नाश्चद्विविधाः।नित्याश्चनित्या

श्च ।नित्याःपरमाणुरूपाः।अनि

त्याःकार्यरूपाः।पुनस्त्रिविधाः

जलं विभजते तास्त्विति

नित्यत्वानित्यत्वे परमाणु...

ननु परमाणवः...

...प्रतीयते...

3

जलीयं शरीरं रसनं यत्तच्छरीरमिति जलीयं शरी
रं वरुणलोके प्रसिद्धं तत्र च किं मानमिति चेत्
... वरुणलोकवर्ति तत्तदुपभोगसाधनं ...
... ॥ १ ॥ जलीयमिंद्रियमिति
निरूपयति इन्द्रियमिति जलीयमिंद्रियं रसनमेव
तत्र किं प्रमाणं रसग्राहकमिति र
सज्ञानजनकमित्यर्थः तदाश्रयमाह जिह्वा
ग्रवर्ति रसज्ञानजनकत्वेन इति इन्द्रियत्वमि
ति लक्षणमपि सूचितं इन्द्रियत्वमित्यर्थः
मानेन्द्रियाणां ... व्याप्ति ...
रसत्वादिरसज्ञानः

जलं निरूपयति शीतेति आप इति
लक्षणनिर्देशः शीतस्पर्शवत्य इति
लक्षणनिर्देशः शीतस्पर्शो ...
... वायवीति
शीतस्पर्शवत्यः स्पर्शवत्त्वं
... व्याप्यवति प्रशान्त ...
... शीतेति तत्र ...
... कार्यकारणे ...
संबंधेन कार्यमात्रे मूर्तिमा
त्रे च नाति व्याप्तिः शीतो वायु

शरीरेंद्रियविषयभेदात् ॥ शरी
रं वरुणलोके ॥ इंद्रियं रसग्राह
कं रसनं ॥ जिह्वाग्रवर्ति ॥ विषयः
सरित्समुद्रादिः ॥ उष्णस्पर्शवत्तेजः तच्च
द्विविधं ॥ नित्यमनित्यंच ॥ नित्यं
परमाणुरूपं ॥ अनित्यं कार्यरूपं ॥
पुनस्त्रिविधं ॥ शरीरेंद्रियविषयभेदात्

तेजस्त्रिविधं लिङ्गपतिविषयं विजनत्रिविधमेते चानुविधं शुक्लादयं निर्मलं च दिव्यं च औदर्यं च आकरजं चेत्यादि तेजो
भेदस्तस्मादित्यर्थः तत्र भौममस्मदाहरितमौमापातेन भौमं वह्न्यादिकं
मौममादिनारव यानेन त्रेमः प्रश्नते परिणामहेतुः दिव्यमस्मदाहरितं
भवितिश्चाप इंधनं यस्य तत् तथा दिविभवं दिव्यमित्यर्थः वि
द्युदादीत्यादिना सर्वाद्द तेजः प्रमतेः प्रतिग्रहः ॥

उद्देश्य कृपानुरोधेन वो पुनि रूपपतिस्वरहता

षयभेदात्॥शरीरमादित्यलोके

अस्मदादीनां शरीरं तु तैजसं

इंद्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णता

तारतिरस्य | कृष्णतारकाग्रवर्ति

राग्रवर्ति॥विषयश्चतुर्विधः॥भौ

मदिव्यौदर्याकरजभेदात् भौ

आपः ईंधनं प्रकाशे

मं वह्न्यादिकं॥अबिंधनं दिव्यं

विद्युदादि॥भुक्तस्य परिणामहे

तुरौदर्यं॥आकरजं सुवर्णादि

रूपरहितस्पर्शवान्वायुः॥ स द्विविधः
नित्योऽनित्यश्च॥ नित्यः परमाणुरू
पः॥ अनित्यः कार्यरूपः॥ पुनस्त्रिवि
धः॥ शरीरेन्द्रियविषयभेदात् श
रीरं वायुलोके॥ इन्द्रियं स्पर्शग्रा
हकं त्वक्सर्वशरीरवर्ति॥ वि
षयो वृक्षादिकंपनहेतुः॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विषयं तरः ... तं वा पृ... रूपयति शरीरान्तः इति शरीरस्यान्तः शरीरान्तः शरीरान्तः संचरतीति शीलमस्यास्तीति संचारी वातः संचारी वायुः स एव वायुः शरीरान्तःसञ्चारी वायुः प्राणः ... कोपृथिव्यादिकं न प्राणशब्देन वाह्यवायावतिव्याप्तिः ... संचारीति तद्‌धितत्वात् ... व्याप्तिः ... शरीर इति ॥

॥ शरीरान्तःसंचारी वायुः प्राणः ॥ स चैकोऽप्युपाधिभेदात् ॥ प्राणापानादिसंज्ञां लभते ॥ शब्दगुणम् आकाशं तच्चैकं विभु नित्यं च ॥ अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः ॥ स चैको विभुर्नित्यश्च ॥ प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् ॥ सा चैका नि

कालं निरूपयति अतीतेति ... कालस्तावत् ... व्यवहारहेतुः कालः ... इत्यादि व्यवहारहेतुत्वं ... ॥ इति ...

5

...प्राच्यादीति प्राची ... दिर्य ... [illegible]

... तावत्तु च्यमाने ... घटो घट इत्या ...

घटादीनामतः ... तावत्तु च्यमाने ... [illegible]

... समवायि कारणं ... [illegible]

... तावत्तु च्यमाने ... [illegible]

... ति व्याप्तिः ॥

...र्योश्च ॥ ज्ञानाद्यधिकरणमा

त्मा ॥ स द्विविधः ॥ परमात्मा जीव

श्चेति ॥ तत्र परमेश्वरः सर्वज्ञः स

एक एव जीवः ॥ प्रतिशरीरं भि

न्नो विभुर्नित्यश्च ॥ सुखाद्युपल

ब्धिसाधनमिंद्रियं मनः ॥ तच्च

प्रत्यात्मनियतत्वादनंतं मण(ु)

... समवायी कारणं ...

... तावत्तु च्यमाने ... [illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रूपं नित्यं च ॥ स्पर्शगुणाः ॥ चक्षु

न रूपं लक्षयति ॥ चक्षुरिति ॥ गुणो रूपमिति उच्यमाने रसा

दावतिव्याप्तिः ... रूपणाय विशेषेति ॥ ता च स्पु

र्मात्रग्राह्यो विशेषगुणो रूपं

रूपमिति ... शुक्लं नीलं पीतं रक्तं हरितं

तच्चेति ॥ कपिशं चित्रं च तानि तेषां भेदात् ...

तच्च शुक्लनीलपीतरक्तहरि

त्यर्थः ॥

तकपिशचित्रभेदात्सप्तविधं

पृथिवी च जलं तेजश्च तानि तेषु वर्तते ... पृथिवीजलतेजःसु समवेत ...

पृथिवीजलतेजोवृत्ति ॥ तत्र पृ

... लिङ्गं दीजलादौ नी

थिव्यां सप्तविधं ॥ अभास्वरशु

लोपलब्धिः ... औपाधिकी ॥ अत्रापि विपत्तिविशेषे

नोपलब्धिः ॥

क्लं जले ॥ भास्वरं शुक्लं तेजसि

रूपत्वं जातिः ...

प्रत्यक्षसिद्धा

रूपपदं दोलादि

भास्वरं शुक्लं तेजो वर्ति ॥ तेजसि समवेतमित्यर्थः ॥ समवायेन भा

स्वरशुक्लरूपवत् तेजो लक्षणं ॥

...प्रतीतिर्नास्तीति चेन्मास्तु रूपशब्दप्रयोगः ॥ तथापि नीलपीता

दिषु अनुगतजातिविशेषोऽनुभवसिद्ध एव ॥ रूपशब्दाप्रयोगेऽपि नीलो

वर्णः ॥ पीतो वर्ण इति वर्णशब्दो ... प्रतीतिरस्त्येव ॥ ...

...चादिकमपि ... सिद्धं ॥ = ॥ = ॥ = ॥ = ॥ = ॥ = ॥ = ॥ = ॥

आश्रयदर्शयति ॥ तत्रेति ॥ ... (स्पर्श) ॥ समवायेन ... रूपत्वमित्यपि ... पृथ्वी लक्षणं ... परप्रकाशकं भास्वरं तद्भिन्नमभास्वरं ॥ अभास्वरं च तत् शुक्लं चेत्यभास्वरशुक्लं ॥ ... जले समवेतमित्यर्थः ॥ समवायेनाभास्वरशु क्लरूपवज्जलमिति लक्षणं ... चितम् ॥ = ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रसलक्षणमाह रसनेति ॥ गुणेरस्त्वं उच्यमाने रूपादावतिव्याप्तिः ॥ तद्वारणाय रसनाग्राह्य इति ॥ रसत्वादावतिव्याप्तिवारणाय गुण इति ॥ अतीन्द्रियरसे ऽव्याप्तिवारणाय गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमिति विवक्षितं ॥ तथा च ॥ रसनेन्द्रियग्राह्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं रसत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥

लक्षणान्तरमाह ॥ पृथिवीति ॥ पृथिवीवृत्तित्वे सति जलवृत्तिवृत्तित्वे सति तेजोवृत्त्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमिति तदर्थः ॥ तेजसि तेजोवृत्तित्वव्याप्तिवारणाय पार्थिवं वृत्त्यन्तं ॥ गन्धवारणाय द्वितीयं ॥ रूपादिवारणाय तेजोवृत्त्यवृत्तिगुरुत्वादिवारणाय ... तैजसान्यरूपत्वादिवारणाय जातीति ॥ = ३ ॥

रसनाग्राह्यो गुणो रसः ॥ स च मधु

रम्ललवणकटुकषायतिक्तभे

दात् षड्विधः पृथिवीजलवृत्तिः

तत्र पृथिव्यां षड्विधः ॥ जले मधुर

एव ॥ घ्राणग्राह्यो गुणो गन्धः ॥ स

च द्विविधः ॥ सुरभिरसुरभिश्च ॥

पृथिवीमात्रवृत्तिः ॥ त्वगिन्द्रि

गन्धं निरूपयति ॥ घ्राणेति ॥ गुणो गन्ध इत्युच्यमाने रूपादावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय घ्राणेति ॥ गन्धत्वादावतिव्याप्तिवारणाय गुण इति ॥ घ्राणग्राह्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः ॥ तेनातीन्द्रियगन्धे नाव्याप्तिः ॥ = ॥ ३ ॥

लक्षणान्तरमाह पृथिवीति ॥ पृथिवीवृत्तित्वे सति जलवृत्तिवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः ॥ ... जलादौ तु गन्धभानं संयुक्तसमवायेन बोध्यम् ॥

॥ जले मधुर एव ॥ ननु जलमाधुर्ये किं मानं ॥ न हि प्रत्यक्षेण विरसत्वानुभवात् ॥ नच नालिकेरजलादौ माधुर्यमुपलभ्यत एवेति वाच्यम् ॥ तस्याश्रयोपाधिकत्वात् ॥ इति चेन्न ॥ हरीतक्यादिभक्षणानन्तरं जलपाने माधुर्योपलब्धेः ॥ न च हरीतकीमेव जले माधुर्यमिति वाच्यम् ॥ कल्पनागौरवात् ॥ ... = = ४ ॥ ननु जलमाधुर्यस्याश्रयोपाधिकत्वात् ... ॥ = = ॥ ५ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्वगिन्द्रियमात्रेति॥ त्वगिन्द्रियेतरग्राह्यत्वे सति त्वगिन्द्रियग्राह्य इति॥
गन्धो गुण इत्युच्यमाने रूपादावतिव्याप्तिवारणाय त्वगिन्द्रियेति
शब्दादावतिव्याप्तिवारणाय मात्रेति॥ स्पर्शत्वादावतिव्याप्तिवारण
गुण इति॥ तावत्युच्यमाने पि परमाणुस्पर्शेऽव्याप्तिस्तद्वारणाय ग्रा
ह्यजातीयेति॥ तथा च॥ त्वगिन्द्रियेतरग्राह्यत्वे सति त्वगिन्द्रियग्राह्य
जातीयगुणः स्पर्शः॥ इति लक्षणं पर्यवसन्नं॥

स्पर्शं लक्षयति
स चेति॥१

त्वगात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः॥ स च
त्रिविध इत्यर्थः संख्यामाह त्रिविधेति॥

त्रिविधः॥ शीतोष्णानुष्णाशीतभेदा
तदाश्रयमाह॥ पृथिवीति॥ पृथिवी च आपश्च तेजश्च वायुश्च तेषु वृत्तिर्वर्तमानः॥ काश्रयं त्रिविध इत्यत
शीतेति॥ तत्रेति॥

त्॥ पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः॥ तत्र शी
शीतस्पर्शो जले उष्णस्पर्शस्तेजसि अनुष्णाशीतस्पर्शः
पृथिवीवाय्वोः समवेत इत्यर्थः॥ समवेत इत्यर्थः॥

तो जले॥ उष्णस्तेजसि॥ अनुष्णाशी

तः पृथिवीवाय्वोः॥ रूपादिचतुष्टयं
गुणेषु पाकजत्वापाकजत्वे निरूपयति॥ रूपादीति॥ रूपमादिर्यस्य तद्रूपादि॥ रूपादि च तत्चतुष्टयं च रूपादिचतुष्टयं॥

पृथिव्यां पाकजमनित्यं च॥ अन्य
पृथिव्यामेव पाकजं पाकस्तेजस्संयोगस्तस्माज्जायत इति॥ तेजस्संयोगस्य समवायिकारणकमित्यर्थः॥२॥

त्रापाकजं नित्यमनित्यं च॥ नित्य

जलादावित्यर्थः॥ अपाकजं॥
तेजस्संयोगाजन्यमसमवायिकार
णकमित्यर्थः॥ तच्च नित्यमनि
त्यं॥ जलपरमाण्वादिगतं नि
त्यं॥ जलद्व्यणुकादिगतमनि
त्यमित्यर्थः॥२॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

संख्यां निरूपयति॥ एकादीति॥ एकत्वादि दीत्यस्य एकादिः॥ एकादिश्चासौ व्यवहारश्च एकादिव्यवहारस्तस्य हेतुः संख्येत्यर्थः॥ हेतुः संख्येत्युक्तौ कालादावतिव्याप्ति॥ निवारणाय व्यवहारेति॥ व्यवहारः शब्दः तस्य कारणमाकाशः तत्रातिव्याप्तिवारणाय एकादीति॥ हेतुपदं चासाधारण कारणपरं॥ तेन चेश्वरादेर्नातिप्रसंगः॥ कंठताल्वाद्यभिघातेऽतिव्याप्तिवारणाय कंठताल्वाद्यभिघातभिन्नत्वे सतीति॥ तदाश्रयमाह॥ नवेति नववृत्तानि द्रव्याणीति वृत्तिसमवेतेत्यर्थः॥ ननु संख्यायाः कावधिरत्राह नवेत्याकांक्षायामाह॥ एकत्वादीति॥ एकत्वमादिर्यस्याः परार्द्धपर्यंतेयस्याः सा॥ एकत्वादिश्चासौ परार्द्धपर्यंता च एकत्वादिपरार्द्धपर्यंता॥ इत्यर्थः॥ एकेदशशतं चैव सहस्रमयुतं तथा॥ लक्षं च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च॥ वृंदं खर्वो निखर्वश्च शंखः पद्मश्च सागरः॥ अंत्यं मध्यं परार्द्धं चेदश वृद्ध्या यथाक्रममिति॥

लक्षणं तरमाह॥ नवद्रव्येति॥ स्वसमवायिसमवायेन सकलद्रव्यवृत्तिपरिमाणाव्यवृत्तिधर्मवत्त्वमित्यर्थः॥ रूपत्वादिवारणाय सकलेति॥ असंभववारणाय द्रव्येति॥ परिमाणत्वगुणत्वादिवारणाय परिमाणेत्यादि॥

न॰ सं॰

गतं नित्यमनित्यगतमनित्यं॥ एका

कालेनोपादानादिकं क्रियते कालेनेति व्यवहारः॥

दिव्यवहारहेतुः संख्या॥ नवद्रव्य

वृत्तिः॥ एकत्वादिपरार्धपर्यन्ता॥ ए

कत्वं नित्यमनित्यं च॥ नित्यगतं

द्वित्वमादि

नित्यमनित्यगतमनित्यं॥ द्वित्वा

यस्य तत्पाऽनित्यद्रव्यसमवेतमनित्यमेवेत्यर्थः॥ अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वात्

दिकं तु सर्वत्राऽनित्यमेव॥ मानव्य

वहारासाधारणं परिमाणं॥ नव

लक्षणं तरं
वद्रव्यम्॥

परिमाणं निरूपयति मानेति॥ मानं चायं व्यवहारो मानव्यवहारः॥ इदमेतन्मानमिदमेतन्मानमित्याकारकस्तस्याऽसाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः॥ कारणं परिमाणमित्युक्तौ कालादावतिव्याप्तिस्तद्वारणायाऽसाधारणेति॥ दंडादावतिव्याप्तिवारणाय व्यवहारेति॥ नावमात्रेऽणौ कालादावतिप्रसंगस्तद्वारणाय मानेति॥ पुनस्तत्रातिव्याप्तिवारणाय निमित्तेति॥ = ॥ २॥ ॥

परिमाणं विभजते ॥ तदिति ॥ परिमाणमित्यर्थः ॥ चत्वारो विधाः प्रकारा यस्य तच्चतुर्विधमित्यर्थः ॥ चातुर्विध्यं व्युत्पादयति अणीत्यादिना ॥ अणु इत्यादिपदं भावप्रधानार्थकं ॥ यथाश्रुतार्थस्वीकारे परिमाणविभागत्वाभावात् द्रव्यविभागापत्तेः ॥ तथा चाणुत्वं महत्त्वं ह्रस्वत्वं दीर्घत्वं चेत्यर्थः ॥ पृथक्त्वं निरूपयति ॥ पृथगिति ॥ इदमस्मात्पृथगिति यो व्यवहारस्तस्यासाधारणकारणं पृथक्त्वमित्यर्थः ॥ इदं वस्त्विदं नेति प्रतीतेः इदमस्मात्पृथक् इति प्रतीतेर्विलक्षणविषयत्वात् ॥ पृथक्त्वं व्याख्यातं पदार्थस्य अन्योन्याभावेनान्यथासिद्धिरिति दिक् ॥ संयोगं लक्षयति ॥ संयुक्तेति ॥ इमौ पदार्थौ संयुक्ताविति यो व्यवहारस्तस्य हेतुः संयोग इत्यर्थः ॥ हेतुपदमसाधारणकारणपरं ॥ पदकृत्यं पूर्ववद्बोध्यम् ॥ संयोगाश्रयमाह ॥ सर्वेति ॥ सर्वाणि च तानि द्रव्याणि तेषु वृत्तिर्यस्य स तथेत्यर्थः ॥

द्रव्यवृत्ति ॥ नवत्वविधं ॥ प्रथम

हदीर्घह्रस्वं चेति ॥ पृथक्त्वव

हारासाधारणं कारणं पृथक्त्वं

पृथक्त्वाश्रयमाह सर्वेति ॥ सर्वाणि च तानि द्रव्याणि ॥

सर्वद्रव्यवृत्ति ॥ संयुक्तव्यवहार

हेतुः संयोगः ॥ सर्वद्रव्यवृत्तिः ॥ सं

योगनाशको गुणो विभागः ॥ स

र्वद्रव्यवृत्तिः ॥ परापरव्यवहार

परत्वापरत्वे लक्षयति ॥ परेति ॥ परस्य अपरस्य परापरौ तौ च व्यवहारौ परापरव्यवहारौ ॥ तयोरसाधारणकारणे परत्वापरत्वे ॥ परव्यवहारासाधारणकारणं परत्वं ॥ अपरव्यवहारासाधारणकारणमपरत्वमित्यर्थः ॥ इदमस्मादपेक्षया परं ॥ इदमस्मादपेक्षयाऽपरमिति व्यवहाराविति ॥ पदकृत्यं पूर्ववद्बोध्यमिति ॥ द्वैविध्यं व्युत्पादयति ॥ दिक्कृतेति ॥ दिक्प्रयोज्ये कालप्रयोज्ये इत्यर्थः ॥ तद्दूरस्थेति ॥ दूरस्थस्य सन्निकृष्टस्य समीपस्थे...

न॰सं॰ ८
8

साधारणकारणेपरत्वापरत्वे
॥तेद्विविधे॥दिक्कृतेकालकृतेच
ति॥दूरस्थेदिक्कृतंपरत्वंसमी॥
पस्थेदिक्कृतं॥अपरत्वंज्येष्ठेका
लकृतंपरत्वंकनिष्ठेकालकृतं

द्रवत्वंलक्षयति॥आद्येति॥ आद्यंचतत्स्पंदनंच॥आद्यस्पंदनं॥तस्याऽसमवायिकारणंद्रवत्वं॥

अपरत्वं॥आद्यपतनासमवायि॥
कारणंगुरुत्वं॥पृथिवीजलवृ

गुरुत्वं

गुरुत्वंलक्षयति॥आद्येति॥आद्यंचतत्पतनं
आद्यपतनं तस्यासमवायिकारणमित्य
र्थः॥कारणं॥गुरुत्वमित्युक्तौदंडादावतिव्याप्ति
स्तत्कारणमसमवायीति॥तावत्युक्तौ कपा
लद्वयसंयोगस्यापि [illegible] पतने
ति॥वेगेऽतिव्याप्तिवारणायाद्येति॥तथाचन
[illegible] ॥८॥ तत्र आश्रयमाह॥पृथि
वीति॥पृथिवीजलवृत्तीति॥तयोरेवगुरुत्वमित्यर्थः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्रवत्वंलक्षयति ॥ आद्येति ॥ आद्यंयत्स्पंदनंच आद्यस्पंदनंतस्यासमवायिकारणं
द्रवत्वमित्यर्थः ॥ कारणंद्रवत्वमित्युक्तेवेगादावतिव्याप्तिलक्षणायस्पंदनेति ॥ ता
वन्मुक्तेवेगेतिप्रसंगलक्षणायाद्येति ॥ तथाचकुत्रापिनदोषः ॥ द्वैविध्यं प्रकटयति ॥
सांसिद्धिकमिति ॥ सांसिद्धिमेवसांसिद्धिकं ॥ निमित्तमस्यास्तीतिनैमित्तिकं ॥ निमि
त्तजन्यमित्यर्थः ॥

त्ति ॥ आद्यस्पन्दनासमवायिकारणं
द्रवत्वं ॥ पृथिव्यप्तेजोवृत्ति तद्वि
धं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च ॥ सांसि
द्धिकं जले नैमित्तिकं पृथिवीते
जसोः ॥ पृथिव्यां घृतादावग्निसं
योगजं द्रवत्वं ॥ तेजसि सुवर्णादौ ॥
चूर्णादिपिंडीभावहेतुर्गुणः ॥ स्ने

द्रवत्वाश्रयमाह पृथिवीति
पृथिवी च आपश्च तेजश्च
तानि ॥ तेषुवृत्तिर्यस्यतत्त
थेत्यर्थः ॥ द्रवत्वंविभजते त
द्विधेति ॥ द्वौविधौप्रकारौयस्य ॥
आश्रयंविभज्यदर्शयति
सांसिद्धिकमिति ॥ जलेएव
मित्यर्थः ॥ द्वितीयमाह
पृथिवीतेजोवृत्तीत्यर्थः ॥

पृथिव्यांकस्यांद्रवत्वमित्यत
आह घृतादावित्यादि ॥ पृथि
व्यामिति घृतादिरूपायांपृथि
व्यामग्निसंयोगजन्यंद्रवत्वमि
त्यर्थः ॥ सुवर्णादिरूपेतेजसि
च ॥ द्रवत्वंसिद्धमित्यर्थः

स्नेहंनिरूपयति ॥ चूर्णादीति ॥ चूर्णमादिर्यस्य स चूर्णादिस्तस्यपिंडीभावः संयोग
विशेषस्तस्यहेतुर्गुणः ॥ स्नेह इत्यर्थः ॥ हेतुपदमसाधारणकारणपरं ॥ गुणः स्नेहः
तूक्तेरूपादावतिव्याप्तिलक्षणायकारणमिति ॥ तावन्मुक्तावीश्वरेच्छादावतिप्रसंगल
क्षणायासाधारणेति ॥ तावन्मुक्तेघटरूपासमवायिकारणेकपालरूपेतिव्याप्ति
लक्षणायपिंडीभावेति ॥ गुणपदादानेचूर्णादावतिव्याप्तिलक्षणायगुणपदं
देयं ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त॰सं॰ १
६

हेहाश्रयमाह ॥ जलेति ॥ जलेनरा ॥ हृति त्वे सति जलसम

हः ॥ जलमात्रवृत्तिः ॥ श्रोत्रग्राह्यो गुणः

शब्दाश्रयमाह ॥ आकाशेति ॥ आकाशेतरावृत्तित्वे सति आकाशसमवेतत्वमर्थः ॥

शब्दः ॥ आकाशमात्रवृत्तिः सद्वि

विधः ॥ ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च ॥

ध्वनिस्वरूपं शब्दो भेर्यादौ ... वर्णस्वरूप ...

ति ॥ ध्वन्यात्मको भेर्यादौ ॥ वर्णात्म

बुद्धिनिरूपयति ॥ सर्वेति ॥ सर्वे ये व्यवहाराः ... तेषां कारणं ज्ञानं बुद्धिरित्यर्थः ॥ लक्षणे च ज्ञानामीत्यनुव्यवसायगम्यज्ञानत्वं जातिमदिति ॥ बुद्धिज्ञानयोरेकरूपः समानार्थत्वात् ॥

कः संस्कृतभाषारूपः ॥ सर्वव्यवहा

बुद्धिं विभजते सेति ॥ पूर्वपदद्वैविध्ये ... द्वे

रहेतुर्बुद्धिर्ज्ञानं ॥ सा द्विविधा स्मृ

द्वैविध्यं स्मृत्यादय तिः स्मृतिरिति ॥

तिरनुभवश्च ॥ संस्कारजन्यं ज्ञानं

नवस्मृतिलक्षणमाह संस्कारेति ॥ संस्कारेणजन्यं यज्ज्ञानं सा स्मृतिरित्यर्थः ॥ ज्ञानलक्षणे रित्युक्तो अनुभवेति व्याप्तिलक्षणवारणाय संस्कारेति ॥ ज्ञातसामान्ये संस्कारध्वंसे ति ... संस्कारलक्षणवारणाय ज्ञानमिति ॥ तथापि प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिर्वारणाय मात्रेति ॥ तदर्थस्तु ॥ संस्कारेतरा जन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वात् प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वान्नातिव्याप्तिः ॥ तथाप्यनुभवः सर्वज्ञानस्यात्ममनोजन्यत्वात् ॥ तद्वारणाय संस्कारेतिपदं वहिरिन्द्रियपरं ॥ तथा च वहिरिन्द्रियाजन्यत्वे सति संस्कारजन्यं ज्ञानमिति सम्यक् ॥ १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्मृतिः॥ तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः॥ स

दैविध्यमुपपादयति यथार्थेति॥ यथार्थानुभवस्य प्रमात्वम्...॥

द्विविधः॥ यथार्थोऽयथार्थश्च॥ तद्व

तत्प्रकारकोऽनुभवो द्विविधः प्रमाऽप्रमा च ... अयथार्थ इत्यत आह सैवेति॥ यथार्थानुभव एव प्रमेत्युच्यते॥ ...

ति तत्प्रकारकोनुभवो यथार्थः॥ सै

व प्रमेत्युच्यते॥ तदभाववति तत्प्रका

...

रकोऽयथार्थः॥ यथार्थानुभवश्चतु

चतुर्विधत्वे हेतुमाह॥ प्रत्यक्षेति॥ प्रत्यक्षं च अनुमितिश्च ...

... प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशा ...

र्विधः॥ प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशा

ननु कार्यभेदे कारणभेदो नियामक इति कार

णभेदं विनाऽनुभवभेदः क... पमित्यपेक्षा

ब्दभेदात्॥ तत्कारणमपिचतुर्वि

धं॥ प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभे

दात् चतुर्विधत्वे हेतुमाह॥ प्रत्यक्षेति॥ प्रत्यक्षस्य करणीभूतं प्रत्यक्षं॥ अ

नुमीयतेऽनेनेत्यनुमानं॥ उपमीयतेऽनेनेत्युपमानं॥ श

ब्दस्य प्रातिस्विकं॥ ... पूर्वं वक्तव्यं॥

[redacted] तत्करणमित्यत्र करणं लक्षयति ॥ असाधारणेति ॥
यथा घटादेर्दण्डादिः कारणं करणमित्युक्तौ ईश्वरादावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय असाधारणेति
... घटत्वादावतिप्रसङ्गस्तस्य च असाधारणधर्मत्वात् ॥ तद्वारणाय कारणमि
ति ॥ तच्चासाधारणत्वं च व्यापारवत्त्वं ॥ व्यापारश्च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनक इति ॥
यथा दण्डेन घटे जननीये दण्डचक्रसंयोगो दण्डजन्यो दण्डजन्यघटजनकश्च व्यापार
इत्यर्थः ॥ कारणत्वं विना करणलक्षणासंभवात् कारणं लक्षयति ॥ अनन्यथेति ॥
अन्यथासिद्धमनन्यथासिद्धं ॥ नियतं च तत्पूर्ववर्ति नियतपूर्ववर्ति ॥ कार्यात्
नियतपूर्ववर्ति कार्यनियतपूर्ववर्ति ॥ अनन्यथासिद्धं च तत्कार्यनियतपूर्ववर्ति
अनन्यथासिद्धकार्यनियतपूर्ववर्तित्वं तस्य भावस्तत्त्वं कारणत्वमित्यर्थः ॥ वर्ति
त्वकारणत्वमित्युक्तौ

10 त.सं.

दात् ॥ असाधारणं कारणं करणं ॥ अ
नन्यथासिद्धिकार्यनियतपूर्ववर्त्ति
त्वं कारणत्वं ॥ प्रागभावप्रतियोगि
कार्यं ॥ कारणं त्रिविधं ॥ समवाय्यस
मवायिनिमित्तभेदात् ॥ यत्समवे
तं कार्यमुत्पद्यते ॥ तत्समवायिका
रणं ॥ यथा तन्तवः पटस्य ॥ पटश्च
स्वगतरूपादेः ॥ कार्येण कारणेन

असमवायिकारणं लक्षयति ॥ कार्येणेति ॥ कार्येण सह एकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति यत्कारणं तत् असमवायिकारणमिति ॥ यद्वा कारणेन सह कार्यसमवायिकारणेन सह एकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति यत्कारणं तत् असमवायिकारणमित्यर्थः ॥ आद्यमुदाहरति ॥ यथेति ॥ तंतुसंयोगः पटस्यासमवायिकारणं कथमित्यत आह कार्येण पटेन सह एकस्मिन्नर्थे तंतौ समवेतत्वे सति तंतुसंयोगः पटकारणं पटासमवायिकारणमित्यर्थः ॥ यत्र तंतुसंयोगोपि तंतौ समवेतः पटोपि तत्रैव समवेत इति ॥ द्वितीयमुदाहरति ॥ तंतुरूपमिति ॥ तंतुरूपं पटरूपस्यासमवायिकारणं कथमिति चेत् पटसमवेतं यद्रूपं तत्समवायिकारणं पटः ॥ तेन सह एकस्मिन्नर्थे तंतौ समवेतत्वे सति पटरूपकारणं तंतुरूपं पटरूपासमवायिकारणमित्यर्थः ॥ फलः पटरूपं पटकार्ये तत्समवायिकारणं पटः तंतुसमवेतः ॥ तंतुरूपमपि तंतुसमवेतमित्यर्थः ॥ यद्वा समवायसंबंधेन तंतुवृत्ति तंतुसंयोगः ॥ समवायसंबंधेन तंतुवृत्ति पटोप्यसमवायिकारणं ॥ द्वयोः समवायसंबंधेन तंतुवृत्तित्वात् ॥ असमवायिसमवायसंबंधेन तंतुवृत्ति पटरूपं प्रति असमवायिकपसंबंधेन पटवृत्ति तंतुरूपं असमवायिकारणमिति ॥ स्वपदेन पटरूपं ॥ तत्समवायिपटः ॥ तत्समवायितंतौ वृत्ति कार्यस्य पटरूपस्य कारणेन तंतुरूपेण संबंधः ॥ स्वपदेन तंतुरूपं ॥ तत्र समवायितंतु तासि समवायः पट सेति कारणस्य तंतुरूपस्य कार्येण पटरूपेण संबंध इति एवमसमवायिकोधस्मः ॥

वासहैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति

यत्कारणं तत्त्वसमवायिकारणं

यथा तंतुसंयोगः पटस्य ॥ तंतुरूपं

पटरूपस्य ॥ तदुभयभिन्नं कारणं नि

मित्तकारणं ॥ यथा तुरीवेमादिकं प

टस्य ॥ तदेवं त्रिविधकारणमध्ये य

दसाधारणकारणं तदेव करणं ॥

तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षं ॥ इंद्रि

कारणलक्षणे साधारणं तदेव करणं ... तत्कारणमध्ये तत् साधारणकारणं वा असाधारणकारणं तदेव करणमित्यर्थः ॥ तथा च कपालस्य कपालद्वयसंयोगः ... कारणं तुरीवेमसंयोगाः ... कारणं च भिति ॥ = ३

[illegible]

...मनतो॥ तदिति। प्रत्यक्षमित्यर्थः॥ व्युत्पत्तिः पूर्ववद्बोध्येति॥ द्वैविध्यं व्युत्पादयति॥ निर्विकल्पकमिति॥ विकल्प एव विकल्पको॥ विकल्पकेन रहितं निर्विकल्पकं॥ विकल्प एव विकल्पको विकल्पकेन सहितं सविकल्पकमित्यर्थः॥१॥२॥ तत्र निर्विकल्पकं लक्षयति तत्रेति॥ तयोर्मध्य इत्यर्थः॥ प्रकारताऽविषयकं ज्ञानं निर्विकल्पकं॥ तच्चातींद्रियमिति॥ ज्ञानं निर्विकल्पकमित्युक्तौ स्मरणादावतिव्याप्तिः लक्षणाय प्रकारेत्यादि॥ तावन्मात्रोक्तौ घटादावतिव्याप्तिः लक्षणाय ज्ञानमिति॥३॥ सविकल्पकं लक्षयति सप्रकारकमिति॥ प्रकारपदं विशेष्यताद्युपलक्षकं॥ तथा च प्रकारताविशेष्यतादिविषयकं ज्ञानं सविकल्पकमित्यर्थः॥ ज्ञानं सविकल्पकमित्युक्तौ निष्प्रकारकेऽतिव्याप्तिः लक्षणाय प्रकारेत्यादि तावन्मात्रोक्तौ विषयादावतिव्याप्तिः लक्षणाय ज्ञानमिति॥ ज्ञानपदम अप्रत्यक्षप...

त.सं.

११

...यार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं॥ तद्द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति॥ तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकं यथा किंचिदिति॥ सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकं यथा डित्थोयं ब्राह्मणोयं श्यामोयमिति॥ प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिंद्रियार्थसन्निकर्षः॥ षड्विधः संयोगः संयुक्तसमवायः॥ संयुक्त...

...रमिति उदाहरति॥ यथेति॥ डित्थनामवानयमित्यर्थः॥ ब्राह्मणत्वजातिमानयमिति॥ श्यामरूपवानयमित्यर्थः॥=४॥५॥

निष्प्रकारकमुदाहरति यथेति॥ निष्प्रकारकं लक्षयति

पूर्वसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्युक्तं तत्र प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिंद्रियार्थसन्निकर्षः कतिविध इत्याकांक्षायामाह प्रत्यक्षेति॥ प्रत्यक्षं च तद् ज्ञानं तस्य हेतुरित्यर्थः॥ इंद्रियार्थयोः सन्निकर्षः षड्विधः प्रकारोऽस्येत्यर्थः॥ इ... यसंग्रहतश्चेत्यर्थः॥ संयोगं व्युत्पादयति॥ संयोगेति॥ इंद्रियनिरूपितसंयोगः॥=१॥

इंद्रियनिरूपितसंयोगाश्रयेसमवायः

तत्र संयोगेन प्रत्यासत्तिः संयुक्तसमवायेन घटादिगतसमवायात् इंद्रियसंयुक्ते कपालादौ तस्य समवायात् ... आत्मनि तदसंमवात् ... प्रत्यासत्ति ... प्रत्यक्षमेव तत्स्यात्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

संयुक्तसमवायादिसन्निकर्षमुदाहरति ॥ घटेति ॥ इंद्रियेणेति संबंधाने ॥ रूपवत्त्रूपपदं द्रव्यसमवेतपरं ॥ तथा चेंद्रियेण द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः कारणं ॥ यथा रूपवानयं घट इति प्रत्यक्षे संयुक्तसमवायसंबंधेन इंद्रियं कारणमित्यपि बोध्यम् ॥ न त्र हेतुमाह चक्षुरिति ॥ चक्षुः पदमिंद्रियोपलक्षकं ॥ इंद्रियनिरूपितसंयोगाधिकरणे द्रव्ये घटादौ समवेतस्य रूपादेः समवायात् ॥ == ॥४॥ ॥५॥ ॥६॥

समवेतसमवायः समवायः स
शब्दनिरूपितसमवायः ॥१॥ समवेतसमवायः ॥ २॥
विशेषणं च विशेष्यं च ते ॥ तयोर्भावः ॥
विशेषणभावो विशेष्यभावस्तत्पर्यः
मवेतसमवायः विशेषणविशे ।
ष्यभावश्चेति ॥ चक्षुषा घटप्रत्य । तत्र संयोगमुदाहरति ॥ चक्षुषेति ॥ चक्षुरित्यपदमिंद्रियोपलक्षकं ॥ घटपदं द्रव्योपलक्षकं ॥ तथा चेंद्रियेण द्रव्यप्रत्यक्षजनने संयोगः सन्निकर्षः कारणमित्यर्थः ॥ द्रव्यविषयकप्रत्यक्षे संयोगसंबंधेन इंद्रियं करणमित्यपि बोध्यम् ॥ =३
क्षजनने संयोगः सन्निकर्षः ॥ घट
रूपप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायः ॥ च
क्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात् ।
॥ रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे [redacted]
संयुक्तसमवेतसमवायः ॥ सन्नि
संयुक्तसमवेतसमवायमुदाहरति ॥ रूपत्वेति ॥ रूपत्वपदं द्रव्यसमवेतसमवेतपरं ॥ तथा चेंद्रियेण द्रव्यसमवेतरूपादिसमवेतरूपत्वादिविषयकप्रत्यक्षे इंद्रियनिरूपितसंयोगाधिकरणद्रव्यघटादिसमवेतरूपादिसमवायसंबंध इत्यर्थः ॥

तत्र हेतुमाह॥ चक्षुरिति॥ इंद्रियनिरूपितसंयोगाश्रये द्रव्ये
घटादौ समवेतं रूपादिकं तत्र रूपत्वादेः समवायादित्यर्थः
समवायसन्निकर्षमुदाहरति॥ श्रोत्रेणेति॥ श्रोत्रेंद्रिये
ण शब्दविषयकसाक्षात्कारे जननीये समवायसंबंधः॥
कारणमित्यर्थः॥ कथमित्युच्यमाने तावत्करणयोर्विवरे
कर्णविवरे तपोवर्तते इति कर्णविवरवर्ति॥ तच्चेदमाका
शं च कर्णविवरवर्त्याकाशं॥ तस्य श्रोत्रत्वात्॥ इत्यर्थः
तथा च कर्णछिद्रावच्छिन्नमाकाशं श्रोत्रेंद्रियमिति॥ श
ब्दस्याकाशविशेषगुणत्वात्॥ गुणगुणिनोश्च समवाय
स्य प्रसिद्धत्वा = = त्॥ इति समवायसंबं चएव +

+ संबंधश्चादिरूप एव॥ श्रोत्रानुयो
गिकः समवायः शब्दे॥ शब्दप्र
तियोगिकः समवायः श्रोत्रे॥
कार्यत्वात्र शब्दसाक्षात्कारः॥ त
था च शब्दविषयकसाक्षात्कारे
स्वानुयोगिकसमवायसंबंधेन
श्रोत्रेंद्रियं करणमित्यर्थः॥ = ३॥

न॰ सं॰
१२

12

कर्षः॥ चक्षुः संयुक्ते घटे रूपं समवे
तं तत्र रूपत्वस्य समवायात्॥ श्रोत्रे
ण शब्दसाक्षात्कारे समवायस
न्निकर्षः॥ कर्णविवरवर्त्याका
शस्य श्रोत्रत्वात्॥ शब्दस्याकाश
गुणत्वात्॥ गुणगुणिनोश्च समा
वायात्॥ शब्दत्वसाक्षात्कारे सम
वेतसमवायसन्निकर्षः॥ श्रोत्रस

शब्दत्वेति

समवेतसमवायसन्निकर्षमुदाहरति॥ श्रोत्रेंद्रियेणेति
संबध्यते॥ श्रोत्रेंद्रियेण शब्दविषयकसाक्षात्कारे जन
नीये समवेतसमवायः सन्निकर्षः कारणमित्यर्थः॥ श
ब्दत्वविषयकसाक्षात्कारे समवेतसमवायसंबंधेन
श्रोत्रेंद्रियं करणमित्यपि बोध्यम्॥ = २॥ तत्र हेतुमाह
श्रोत्रेति॥ श्रोत्रानुयोगिकसमवायाश्रये शब्दे शब्दत्वस्य
समवायादित्यर्थः॥ ९॥

विशेषणविशेष्यभावसन्निकर्षमुदाहरति॥
अभावेति॥ इंद्रियेणेति संबध्यते॥ तथाच
इंद्रियेण अभावविषयकप्रत्यक्षेजननी
ये इंद्रियसंयुक्तविशेषणतारूपइंद्रिय
संयुक्तविशेष्यतारूपश्चसन्निकर्षः का
रणमित्यर्थः॥ अभावविषयकप्रत्य
क्षे विशेषणताविशेष्यतारूपसन्नि
कर्षेण इंद्रियंकरणमित्यपिबोध्यम्॥

विशेष्यतासन्निकर्षमभिनयतिरहेति॥
ऽतरसन्निहभूतलवमिवघटप्रतिवेति
कोभावः अत्रविशेष्यतासम्बन्धेनाव
तीति भूतलवत्तेविशेषणतासम्बन्धेनाऽ
भावस्यविशेष्यतासम्बन्धेनेति॥ ३॥

मवेतेशाहेशाहत्वसमवायान
ऽभावप्रत्यक्षेविशेषणविशेष्यभा
भावसन्निकर्षः॥ इहभूतलेघटो
नास्तीत्यत्रविशेष्यभावःसन्निक
र्षः॥ चक्षुःसंयुक्तेभूतलेघटाभाव
स्यविशेषणत्वात् घटाभाववद्भूत
लमित्यत्रविशेषणभावःसन्निक
र्षः चक्षुःसंयुक्तेभूतलेघटाभाव

तत्रहेतुमाहचक्षुरिति॥ चक्षुरू
पेंद्रियनिरूपितसंयोगाश्रये भू
तलेघटाभावस्यविशेष्यता सं
बंधेनवर्तमानत्वादित्यर्थः॥ प
विशेषणतासन्निकर्षमुदाहर
ति॥ घटाभाववदिति॥ घटाभाव
निष्ठविशेषणतानिरूपितवि
शेष्यताशालिभूतलमित्यर्थः
अत्रघटाभावस्यविशेषणत्वं
भूतलस्यविशेष्यत्वंप्रसिद्धमे
वेति॥ == ३॥

विशेषणतासंबंधेहेतुमाह
चक्षुरिति॥ चक्षुरूपेंद्रियनि
रूपितसंयोगाधिकरणभूत
लेघटस्तत्संयोगिकघटाभा
वस्यविशेषणत्वेनवर्तमान
त्वादित्यर्थः॥ = २॥

यदेतावता ग्रंथसंदर्भेण सिद्धं॥
तत्स्मारयति॥ एवमिति॥ ए
वं सति इंद्रियनिरूपितविषयसं
बंधेन जन्यं यद् ज्ञानं साक्षात्का
रः॥ यस्मात्तत्करणमिंद्रियं॥ त
स्मादिंद्रियं प्रत्यक्षप्रमाकरणमि
ति न्यायसिद्धांतसिद्धमित्यर्थः॥ ३

स्य विशेषणत्वात्॥ एवं सन्निक
र्षषट्कजन्यं ज्ञानं साक्षात्कारः ना
न्यकरणमिंद्रियं॥ तस्मादिंद्रियं प्र
त्यक्षं प्रमाणमिति सिद्धं॥ अनुमि
तिकरणमनुमानं॥ परामर्शजन्यं
ज्ञानमनुमितिः॥ व्याप्तिविशिष्टप
क्षधर्मताज्ञानं परामर्शः॥ यथा वह्नि
व्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञा
नं परामर्शः॥ तज्जन्यं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञा

परामर्शे लिंगव्यापारः करणं व्याप्तिधीर्भवेत्

अनुमितिमुदाहरति तज्जन्यमिति
परामर्शजन्यमित्यर्थः॥ ८१॥

उद्देशक्रमानुरोधेन प्रत्य
क्षं निरूप्यानुमानं निरूपय
ति अनुमितीति॥ अनु
मितिकरणं यस्य इति
... हावसंभवतात द्वार
... तात् उरुषमाह॥ अ
नुमितेः करणमिति ल
क्षणं अनुमानलक्षणं॥
अनुमानस्याऽनुमितिक
रणत्वात् लक्षणसमन्वयः
करणमित्युच्यमाने घट
करणेऽदण्डेऽतिव्याप्तिल
क्षणमनुमितीति॥
ज्ञानेतत्करणमनुमान
मित्युक्ते प्रत्यक्षज्ञान
करणे इंद्रियेतिव्याप्ति
स्तद्वारणायानुमिती
ति॥ तथा चानुमिति
करणमनुमानमिति
कृतेन दोषः॥ ८४

ननु परामर्शलक्षणकोटिप्रविष्टे व्याप्तिपक्ष
धर्मते के इत्यपेक्षायां स्वरूपं व्याप्तिं दर्शय
ति यत्रेति॥ व्याप्तिर्न्नाधिकरणे धूमत्वाद्यधिक
रणे वह्निरिति साहचर्य्यं॥ सहचरतीति सहचरः॥
तस्य भावः साहचर्य्यं नाम सामानाधिकरण्यं॥
नाम एकाधिकरणवृत्तित्वं॥ तस्य नियमो व्या
प्तिः॥ अयमेव धूमे वह्न्यधिकरणवृत्तित्वं॥
तस्मान्नियमो व्याप्तिः॥ इत्यर्थः॥ = = ५१॥

पक्षधर्मतां दर्शयति॥ व्याप्यस्येति॥
व्याप्यो नाम व्याप्त्याश्रयो वा व्याप्तिवि
शिष्टो वा व्याप्तिमान्॥ तस्य व्याप्यस्य हे
तोः पर्वतादिवृत्तित्वं नाम तद्वृत्तित्वं
पक्षधर्मतेत्यर्थः॥ यथा धूमवान्पर्व
त इति॥ वृत्तित्वमाधेयत्वं घटवद्भूतलवत्
व्याप्तिसहकारणाय पक्षवृत्तित्वमिति
तावत् उक्ते पर्वतत्वेऽपि व्याप्तिसहकार
णाभावात्तस्य व्याप्यत्वेति॥ तथा च न कुत्रापि दोषः॥ = = २॥

नुमानमितिः॥ यत्र धूमस्तत्राग्निरि
ति साहचर्यनियमो व्याप्तिः॥ व्या
प्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता
अनुमानं द्विविधं॥ स्वार्थं परार्थं॥
स्वार्थं स्वानुमितिहेतुः॥ तथाहि॥
प स्वयमेव भूयोदर्शनेन यत्र धूमस्त
त्राग्निरिति महानसादौ व्याप्तिं गृ
हीत्वा पर्वतसमीपं गतः॥ तद्गते

अनुमानं कतिविधमित्याकांक्षायामाह॥
अनुमानं विभजते॥ अनुमानमिति॥
द्वैविध्ये प्रकारौ दर्शयति इत्यर्थः॥ ४॥
द्वैविध्यं स्पष्टयति स्वार्थमिति॥ अनुमि
तिं जनयति तथा च स्वार्थानुमानं परार्थानुमान
मित्यर्थः॥ स्वस्य स्वार्थः प्रयोजनमनुमितिर्यस्मात्त
त्स्वार्थं॥ स्वार्थं च तदनुमानं स्वार्थानुमानं॥ परार्थः
प्रयोजनं यस्मात्तत्परार्थं॥ परार्थं च तदनुमानं
परार्थानुमानमित्यर्थः॥ = = ४॥

यथा स्वार्थानुमानं तथा
दर्शयति तथेति॥

तत्र स्वार्थानुमानं विस्तृणाति
स्वार्थमिति॥ स्वस्य स्वा
उमिति हेतुः स्वार्थं॥ स्वार्था
नुमानमित्यर्थः॥ हेतुः हेतु
र्व घटे तौ दंडेऽस्ति व्याप्ति
सहकारणमात्मानुमिति हे
तुरिति॥ तावत् उक्ते चक्षुरा
दावति व्याप्तिसहकारणा
भावादनुमितिहेतुरिति॥
तौ वह्न्युक्ते परार्थानुमाने
ऽति व्याप्तिसहकारणाय स्व
नुमिति हेतुत्वे तौ न दोषः॥ = = ४

स्वयमेव कस्मिंश्चिद्देवदत्तः व्याप्तिर्न्नाधिकरणे धूमस्तत्राग्निरधिकरणेऽग्निः एवं स्वरूपं सहचार
महानसादौ महानसादिदेशे धूमो वह्निव्याप्य एवं रूपा व्याप्तिमनुभूय व्याप्तिविषयकानुभव
जन्यसंस्कारवान् पर्वतसमीपं गतः॥ पर्वतसमीपं प्राप्तस्सन् तिष्ठति स्मरित्येवं तोऽग्निर्वेति
संशयवान्भवति॥ तदनंतरं पर्वते धूमविषयकोऽयं धूमेति साक्षात्कारवान्भवति॥ तदनं
तरं मे कस्य संबंधी ज्ञानमपरस्य संबंधी स्मारकमिति न्यायेन धूमो वह्निव्याप्यः यत्र धूमस्तत्राग्नि
रिति इत्याकारकव्याप्तिं स्मरति॥ तदनंतरं वह्निनिरूपितव्याप्याश्रये
महानसादौ पर्वतं तत्रैव तिज्ञानमुत्पद्यते॥ तत्र व्याप्तिज्ञानानंतरं लिंगपरामर्शमव
जानंतरं तज्ज्ञानं तत्किमुच्यते इत्याकांक्षायामाह॥ अयमेवेति॥ इत्याकारे
परामर्शस्तु उच्यते॥ तस्माल्लिंगपरामर्शात्पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमनु
त्पद्यते इत्यर्थः॥ यस्मात् तस्माल्लिंगज्ञानात् लिंगपरामर्शात् ... स्वार्थानुमि
तिः लिंगपरामर्श स्वार्थानुमानमिति = = ... ॥
६॥ १॥

न.सं.
१४
14

व्याप्तेः संदिहानः॥ पर्वते धूमं पश्य
न्व्याप्तिं स्मरति॥ यत्र यत्र धूमस्तत्रा
ग्निरिति तदनंतरं वह्निव्याप्यधूम
वानपर्वत॥ इति ज्ञानमुत्पद्यते॥ अ
यमेव लिंगपरामर्श इत्युच्यते॥ त
स्मात्पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमनु
मितिरुत्पद्यते॥ तदेतत्स्वार्थानुमा
नं यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाय प

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कथं तत्पंचावयववाक्यं तदाह यथेति
पर्वतः अग्निरस्मास्मिति प्रतिज्ञा ॥१
नैकः ॥ अग्निरस्माकं तावत् धूमवत्वा
दिति ॥ धूमोऽस्मास्मिति धूमवत्वात ॥

र प्रतिपन्नार्थं ॥ पंचावयववाक्यं
प्रयुंक्ते तत्परार्थानुमानं ॥ यथा प
र्वतोग्निमान् धूमवत्वात् ॥ यो यो
धूमवान् स सोग्निमान् यथा महा
नसः ॥ तथा चायं ॥ तस्मात्तथेति
अनेन प्रतिपादितात् लिंगात् परो
प्यग्निं प्रतिपद्यते ॥ प्रतिज्ञा हेतू
अवयव
दाहरणोपनयनिगमनानि पं

अनेनउक्तेन पंचवाक्येन प्रतिपादितात् बोधि
तात् लिंगात् लिंगपरामर्शात् ॥ परः अपि
किंतु वादिपुरुषोऽपि अग्निं प्रतिपद्यते
ज्ञातुमित्याग्निं जानातीत्यर्थः ॥
॥ ॥ ३ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पक्षे साध्यवत्ताबोधकं प्रतिज्ञा सा म
निगमनपर्यवसायिवचनं प्रतिज्ञैव
॥ पंचम्यंतं तृती
यं॥=॥१॥ धूम
यांतं वा लिंगप्रतिपादकं वचनं
वत्वादित्याकारकं हेतुरित्यर्थः॥=२॥
उदाहरणं दर्शयति यो य इति॥ दृष्टान्त
वचनं हेतुरिति साध्यवत्ताबोधकं दृष्टान्त
वचनमुदाहरणमिति॥=३॥

त॰सं॰
१५
15

चावयवाः॥ पर्वतो ऽग्निमानितिप्रति
ज्ञा॥ धूमवत्वादितिहेतुः॥ यो यो धू
मवान्स सो ऽग्निमानित्युदाहरणं
तथा चायमित्युपनयः॥ तस्मात्त
थेति निगमनं स्वार्थानुमितिपरा
र्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिं
गपरामर्श एव करणं तस्मात्स्मा
ल्लिंगपरामर्शो ऽनुमानं॥ लिंगत्रि।

उपनयं दर्शयति तथा चायमिति
लिंगपरामर्शबोधकं वच
नमुपनयः॥ वह्निव्याप्यधूमवा
निति इत्याकारकमिति॥=४॥

निगमनं दर्शयति तस्मादिति
लिंगपरामर्शबोधकत्वे सति
साध्यविशिष्टपक्षबोधक
वचनं निगमनं॥ वह्निव्या
प्यधूमवत्वाद्वह्निमान्पर्व
त इत्याकारकमिति॥=४॥
तस्मात् ...

रे विध्यं व्युत्पादयति अन्वयेति॥ अन्वयश्च व्यतिरेकश्च तौ
अन्वयव्यतिरेकौ॥ तौ विद्येते यस्मिन् तत् अन्वयव्यति
रेकि॥ यत्सत्त्वे यत्सत्त्वमन्वयः॥ यदभावे यदभावो व्य॥
तिरेकः॥ केवलो अन्वयो यस्मिन् तत् केवलान्वयि॥ केव
लो व्यतिरेको यस्मिन् तत् केवलव्यतिरेकीति विभागः॥ १
तत्रान्वयव्यतिरेकिणं दर्शयति॥ अन्वयेनेति॥ तृतीयाया
निरूपितत्वमर्थः॥ तस्य च व्याप्तावन्वयः॥ अन्वयनिरूपि
तव्याप्तिमत्वे सति व्यतिरेकनिरूपितव्याप्तिमत् यल्लिंगं
तदन्वयव्यतिरेकीति लक्षणं॥ उदाहरति यथेति॥ विशे

षणमात्रेणौ केवलान्वयव्यतिव्याप्ति
लघारणपविशेष्यदलं॥ तन्मात्रे क्षौ के
वलव्यतिरेकिणमंतिव्याप्तिलद्वारणाय
विशेषणेति॥ उभयत्रापि न कुत्रापि
निष्प्रयोगः॥ == २ ॥

यस्मिन्नाधिकरणे धूमस्तस्मिन् नाधिकर
णे नास्तीति अन्वयनिरूपितव्याप्तिर्धूमे तिष्ठ
मस्य व्याप्यत्वात्॥ अन्वयव्याप्तौ॥ उक्तं च॥
अन्वये साधनं व्याप्यं साध्यं व्यापकमिष्यते
साध्याभावोन्यथा व्याप्यो व्यापकः साधना
त्ययः॥ व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततः परं
... व्याप्तिः स्फुटीभवतीनान्यतः॥ इति वचनात्॥ व्याप्याश्रयो व्याप्य इति
विग्रहाच्च॥ वह्निनिरूपितान्वयव्याप्त्याश्रयत्वं धूमे ह्यस्तीति॥ = ॥ = ॥ ५ ॥

षयं॥ अन्वयव्यतिरेकि केवलान्व
यि केवलव्यतिरेकि चेति॥ अन्वयेन
व्यतिरेकेण व्याप्तिमदन्वयव्यति
रेकि यथा वह्नौ साध्ये धूमवत्त्वं य
त्र धूमस्तत्राग्निरित्यन्वयव्याप्तिः॥
यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमो नास्ति॥
यथा महाह्रद इति व्यतिरेकव्या
प्तिः॥ अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवला

अथ कथं व्यतिरेकनिरूपित
व्याप्तिर्धूमे इति जिज्ञासायां
माह॥ यत्रेति॥ यस्मिन्नाधिक
रणे वह्न्यभावस्तस्मिन्नाधिकर
णे धूमाभावो महाह्रदे प्रसिद्धा
व्यतिरेकनिरूपिता व्याप्तिः॥
साकथं धूमे धूमाभावनिरूपि
ता व्याप्तिर्वह्न्यभावेऽनुभूयमा
नत्वात्॥ इति चेत् स्मरणात् सा
ध्याभावव्यापकीभूताभाव
प्रतियोगित्वं धूमेऽस्तीति व्य
तिरेकव्याप्तिः॥ == ॥ ४ ॥

[illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न.सं.
१६
16

उदाहरति॥यथेति॥घटस्याभिधाविषयः शक्यो वाच्य इति यावत्स्य माविषय त्वादित्यर्थः॥

त्वविषयश्च घटोभिधेयः प्रमेयत्वा
त्॥पटवदिति॥अत्र च प्रमेयत्वा
भिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिर्ना
स्ति॥सर्वस्य प्रमेयत्वादभिधेयत्वं
च॥व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवल
व्यतिरेकि यथा पृथिवीतरेभ्यो
भिद्यते॥गंधवत्वात्॥यदितरेभ्यो
न भिद्यते न तद्गंधवत्॥यथा जलं

व्यतिरेकव्याप्तिमभिनीय दर्शयति॥यदिति॥यदितरभेदाभाववत् तद्गंधाभाववदित्यर्थः॥जलमित्यर्थः॥ = २॥

उदाहरति यथेति॥पृथिवीत्वावच्छिन्ना पृथिवीइतरेभ्यो जलादिभ्यो भिद्यते जलादिभेदवति समवायेन गंधवत्वादित्यर्थः॥

व्यतिरेकव्याप्तिरेकमात्रः तेन व्याप्तिर्यस्मिन् तत्र व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं यल्लिंगं तत्केवलव्यतिरेकि॥व्यतिरेकेतरनिरूपितव्याप्त्यभाववत्त्वे सति व्यतिरेकनिरूपितव्याप्तिमत् यल्लिंगं तत्केवलव्यतिरेकीत्यर्थः॥यल्लिंगं तत्केवलव्यतिरेकीत्युक्तौ सद्धेतावतिप्रसंगस्तद्वारणाय व्याप्तिमदिति॥तथापि तत्रैवातिप्रसंगस्तद्वारणाय व्यतिरेकनिरूपितेति॥तावन्मात्रोक्तावन्वयव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिस्तद्वारणाय विशेषणं॥विशेषणोक्तौ तत्रैवेति प्रसंगस्तद्वारणाय विशेष्यं॥उभयोक्तौ न कुत्रापि दोषः॥ = २॥

उपनयं दर्शयति न चेयमिति इयं पृथिवी तथा न इतरभेद भावव्यापकीभूतगंधाभाव व ... नेत्यर्थः ॥ = १ ॥

निगमनं दर्शयति तस्मादिति ॥ इतरभेदाभावव्यापकीभूतगंधाभावाभाववत्त्वात् न तथा इतरभेदाभाववती न किंतु इतरभेदवतीत्यर्थः ॥ = = २

दृष्टांताभावेनान्वयव्याप्त्यभावं दर्शयति अत्रेति ॥ अस्मिन्ननुमानेऽन्वये यद् गंधवत् तदितरभेदवत् यथा ... मिति ॥ अन्वये दृष्टान्ताभावः ॥ = १

न चैवं तथा ॥ तस्मान्न तथेति ॥ तत्र यद्गंधवत्तदितरभिन्नमित्यन्वयदृष्टांतो नास्ति ॥ पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात् ॥ संदिग्धसाध्यवान् पक्षः ॥ यथा धूमवत्त्वे हेतौ पर्वतः ॥ निश्चितसाध्यवान् सपक्षः ॥ यथा तत्रैव महानसः ॥ निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः ॥ यथा तत्रैव महाह्रदः ॥

पृथिवीत्वावच्छिन्नायाः सर्वस्याः पृथिव्याः पक्षत्वात् पृथिव्याः सकाशादन्यत्र कुत्रापि समवायेन गंधवत्त्वाभावः प्रसिद्ध इति भावः ॥ = ३

ननु पक्षलक्षणमित्यत्र किं नाम पक्षत्वं इति जिज्ञासायामाह संदिग्धेति ॥ संदेहविषयः संदिग्धः संदिग्धः साध्यः ॥ संदिग्धः साध्यो यस्मिन् सः संदिग्धसाध्यवान् पक्ष इत्यर्थः ॥ साध्यज्ञानं ... सपक्षे निश्चितः ... संदिग्धे ... धूमेन वह्निरिति ... साध्यवत्ता ... यतः साध्येति व्याप्तिरतः संदिग्धसाध्यवान् इति ... ॥ = ४ ॥

सपक्षमुदाहरति यथेति ॥ धूमवत्त्वे हेतौ ज्ञाने सपक्षे ज्ञानं ... निश्चयविषयवह्निमान् महानसः सपक्षो भवतीत्यर्थः ॥ = ३

विपक्षं दर्शयति निश्चितेति ॥ साध्यस्य अभावः साध्याभावः निश्चितश्चासौ साध्याभावो निश्चितसाध्याभावः सोऽस्यास्तीति निश्चितसाध्याभाववान् विपक्ष इत्यर्थः ॥ अभाववान् विपक्ष इत्युच्यमाने घटाभाववति भूतलेऽतिव्याप्तिः तद्वारणाय साध्याभाववानिति ॥ तावन्मात्रोक्ते ... व्याप्तिलक्षणाय निश्चितेत्यादि तथा च न दोषः ॥ २ ॥ उदाहरति ॥ यथेति ॥ धूमवत्त्वे हेतौ ज्ञाने ह्रदेव ह्रदो निश्चितो भवतीत्यर्थः ॥ = ५ ॥

उदाहरति यथेति ॥ धूमवत्त्वे हेतौ ज्ञाने विषयीभूते संदेह विषय [illegible] रूपसाध्यवान् पर्वतः ॥ पक्षो भवतीत्यर्थः ॥ = ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रसंगाद्धेत्वाभासान्विभजते॥ सव्यभिचारेति॥ हेत्वाभासाः
पंच के ते सव्यभिचारबाधितांताः॥ तत्र हेतुवदाभासंत इति
हेत्वाभासाः॥ व्यभिचारः साध्याभाववद्वृत्तिः॥ तेन सहितः
सव्यभिचारः॥ ॥साध्यविरोधवान्विरुद्धः॥ ॥अव्याप्तिविरोधी
पक्षो यस्य स सत्प्रतिपक्षः॥ ॥आश्रयासिद्ध्यादिमानसिद्धः॥ ॥
बाधः साध्याभावः॥ स संजातोऽस्येति बाधितः॥ अत्र तद्धेतोर्वि
धेयः॥==॥१॥=॥ तत्र सव्यभिचारं विभजते॥ स इति॥ त्रै
विध्यं व्युत्पादयति साधारणेति॥ ४

तर्कसं.
१७
17

सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासि
द्धबाधिताः॥ पंच हेत्वाभासाः॥ सव्य
भिचारोऽनैकांतिकः॥ स त्रिविधः सा
धारणासाधारणानुपसंहारिभेदा

साधारणं निरूपयति तत्रेति॥ नैकांतिक

त्॥ तत्र साध्याभाववद्वृत्तिः॥ साधा

धिकरणे साध्येन ज्ञातो निश्चयो यस्य हेतोः स अनैकांतिक इत्यर्थः

रणोऽनैकांतिकः यथा पर्वतो वह्निमान् — उदाहरति यथेति
प्रमेयत्वादिति॥ प्रमेयत्वस्य वह्न्य
भाववति ह्रदे विद्यमानत्वात्॥ स

साध्यस्याऽभावः साध्याभावः॥ साध्याभावोऽस्यास्तीति साध्याभाववान् साध्याभाववति वृत्तिर्यस्य स साध्याभाववद्वृत्तिः॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

असाधारणं निरूपयति ॥ सर्वेति ॥ सपक्षाश्च विपक्षाश्च सपक्षविपक्षाः ॥ सर्वे च ते सपक्षविपक्षाश्च सर्वसपक्षविपक्षाः ॥ तेभ्यो व्यावृत्तो नाम भिन्नवृत्तिः सर्वस
पक्षविपक्षव्यावृत्त ईदृशो यो हेतुः स असाधारण इत्यर्थः ॥ हेतुरसाधारण उ
च्यमाने सद्धेतावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय व्यावृत्त इति । तथापि सद्धेतावति
व्याप्तिस्तस्यापि कस्माच्चिद्भिन्नत्वात् ॥ तद्वारणाय विपक्षव्यावृत्त इति ।
तावदुक्ते केवलव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिस्तद्वारणाय सपक्षेति । सपक्ष
व्यावृत्त इत्युच्यमाने साधारणेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाय विपक्षव्यावृत्त इति
सर्वग्रहणेन कुत्रापि दोषः ॥ १ ॥ उदाहरति यथेति हि यतः शब्दत्वं नित्ये
भ्य आकाशादिभ्यो व्यावृत्तं तन्न वर्तते अनित्येभ्यो घटपटादिभ्यो व्यावृत्तं त

वेसपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्र त्रापि न वर्तते शब्दे तु वर्तते इति शब्दवृत्तिः ॥ २ ॥

वृत्तिरसाधारणः ॥ यथा शब्दो नित्यः

शब्दत्वादिति शब्दत्वं हि सर्वेभ्यो नि

त्यानित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दमात्रवृ

त्तिः ॥ अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितो रहित इत्यर्थः ॥ हेतुरनुपसंहारी

उदाहरति यथेति

नुपसंहारी यथा सर्वमनित्यं ॥ प्रमे त्युक्तौ सद्धेतावतिप्रसं

यत्वादिति अत्र सर्वस्यापि पक्षत्वा गस्तद्वारणाय दृष्टान्तरहि त इति ॥ तावदुक्ते केवलव्यतिरेकिण्यतिव्याप्ति

द्दृष्टान्तो नास्ति ॥ साध्याभावव्या स्तद्वारणाय व्यतिरेकेति तावन्मात्रोक्तौ केवलान्व यिन्यतिव्याप्तिस्तद्वारणा यान्वयेति ॥ तावन्मात्रो क्तौ पुनः केवलव्यतिरेकि ण्यतिव्याप्तिरत उभयदल ॥ तथा च न कुत्रापि दोषः ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥

सत्प्रतिपक्षं निरूपयति ॥ साध्याभावेति ॥ साध्य
स्य अभावः साध्याभावः ॥ साध्याभावस्य साधकं
साध्याभावसाधकं यस्य हेतोः साध्यस्य अभाव
साधकं हेत्वंतरं नाम द्वितीयो हेतुर्विद्यते स हेतुः
सत्प्रतिपक्षः इत्यर्थः ॥ हेतुः सत्प्रतिपक्ष इत्युच्य
माने सद्धेतावति व्याप्तिः तद्वारणाय साध्याभावे
ति ॥ तावत्युक्ते विरुद्धेति व्याप्तिः तद्वारणाय हेत्वं
तरमिति निवेशः ॥ =॥ २ ॥ उदाहरति यथेति
यस्य श्रावणत्वस्य हेतोः साध्यस्य नित्यत्वस्य अ
भावः अनित्यत्वं तत्साधको द्वितीयो हेतुः का —

उदाहरति ॥ यथेति ॥ कृतकत्वं नाम कार्यत्वं नित्यत्वाभावेन अनित्यत्वेन व्याप्तं ॥ यत्र कार्यत्वं तत्र नित्यत्वाभाव इति सिद्धः ॥ = ॥ १ ॥ = ॥

णो हेतुर्विरुद्धः । यथा शब्दो नित्यः कृ
तकत्वादिति कृतकत्वं नित्यत्वाभा
वेन ॥ अनित्यत्वेन व्याप्तं ॥ साध्याभा
वसाधकं हेत्वंतरं यस्य स सत्प्रतिप
क्षः ॥ यथा शब्दो नित्यः ॥ श्रावणत्वात्
शब्दत्ववत् ॥ शब्दोऽनित्यः कार्यत्वा
त् ॥ घटवदिति ॥ असिद्धस्त्रिविधः ।
आश्रयासिद्धः ॥ स्वरूपासिद्धो व्याप्य

18

असिद्धं विभजते असिद्ध इति ॥ असिद्धिरस्यास्तीत्यसिद्धः ॥ स च त्रिविधः ॥ त्रयो विधाः प्रकारा यस्य इत्यर्थः ॥ = २

त्वे विध्यं मुत्पादयति आश्रयेति ॥ आश्रयस्य
असिद्धिः आश्रयासिद्धिः ॥ आश्रयासिद्धियुक्त
आश्रयासिद्धः ॥ हेतोः स्वरूपस्य
पक्षे असिद्धिः स्वरूपासिद्धिः ॥ सा अस्यास्तीति स्व
रूपासिद्धः ॥ व्याप्तेः अयोग्यतायाः भावो व्याप्य
त्वं व्याप्यत्वस्य असिद्धिः व्याप्यत्वासिद्धिः सा अस्य
अस्तीति व्याप्यत्वासिद्धः ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]

आश्रयासिद्ध इत्यत्र हरति आश्रयासिद्धो यथेति॥ ==१॥

त्वासिद्धश्चेति॥ आश्रयासिद्धो यथा

यागगनारविंदं सुरभि अरविंदत्वा

त्सरोजारविंदवदिति॥ अत्र गगना

रविंदमाश्रयः स च नास्त्येव॥ स्वरू

पासिद्धो यथा शब्दो गुणः॥ चाक्षुषत्वादि

ति॥ अत्र चाक्षुषत्वं शब्दे नास्ति शा

ब्दस्य श्रावणत्वात्॥ सोपाधिको हे

तुर्व्याप्यत्वासिद्धः साध्यव्यापकत्वे

व्याप्यत्वासिद्ध इति रूपत्र
ति॥ सोपाधक इति॥
उपाधिरेव उपाधिकः
उपाधिकेन सहितः
सोपाधिकः॥ सोपा
धिको हेतुर्व्याप्यत्वा
सिद्धः॥ आर्द्रेन्धन
व्याप्यधूमाववह्नि
त्वसंबंधेनार्द्रेन्ध
नोपाधिविशिष्टोव
ह्नि व्याप्यत्वासिद्धि
रित्यर्थः॥ —२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्यंता

साध्यव्यापकत्वं लक्षयति॥ साध्येति॥ साध्यस्य समानं अधिकरणं यस्य स साध्यसमानाधिकरणः॥ साध्याधिकरणवृत्तिः तद्वा सात्यंताभावः साध्याधिकरणवृत्त्यत्यंताभावस्तस्य प्रतियोगि साध्याधिकरणवृत्त्यत्यंताभावप्रतियोगि॥ तस्य भावस्तत्त्वं तदेव साध्यव्यापकत्वं॥ यथा धूमाधिकरणे पर्वतादौ वृत्तिर्योऽत्यंताभावो घटाद्यत्यंताभावस्तत्प्रतियोगी घटादिः प्रतियोगी आर्द्रेंधनसंयोग उपाधिरित्यर्थः॥ घटात्यंताभावप्रतियोगी पटस्तत्रातिव्याप्तिवारणाय वृत्तीति॥ तदपि तत्रैव तद्वारणाय साध्याधिकरणेति॥ तथा च न तत्रातिव्याप्तिरिति॥ १-२॥

नं. १९

19

सति साधनाव्यापकत्वे उपाधिः॥ साध्यसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वं॥ साधनवन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वं॥ पर्वतो धूमवान्वह्निमत्वादित्यत्र॥ आर्द्रेंधनसंयोग उपाधिः॥ यत्र धूमस्तत्र आर्द्रेंधनसंयोग इति साध्यव्यापकता

साधनाव्यापकत्वं निरूपयति साधनेति॥ साधनमस्यास्तीति साधनवान्॥ साधनवति निष्ठा यस्य स साधनवन्निष्ठः साधनवन्निष्ठश्चासौ अत्यंताभावश्च साधनवन्निष्ठात्यंताभावः॥ तस्य प्रतियोगी साधनवन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगी तस्य भावस्तत्त्वं साधनाव्यापकत्वं॥ समानाधिकरणवृत्त्यंत

ताभावप्रतियोगित्वे॥ यः समानाधिकरणं तन्निष्ठो गोलकं॥ तस्मिन्वह्निरत्यंताभावः आर्द्रेंधनसंयोगस्य॥ तत्प्रतियोगी आर्द्रेंधनसंयोगस्तदेव साधनाव्यापकत्वमित्यर्थः॥ प्रतियोगित्वमात्रोक्तौ सर्वत्रातिव्याप्तिः॥ सर्वत्र स्वस्वसंबंधादिप्रतियोगित्वात्॥ पुनरप्यतिव्याप्तिः एवं स्वस्यैव वृत्त्यत्यंताभावेति॥ तदपि घटादावतिप्रसंगस्तद्वारणाय साधनाधिकरणेति॥ तथा च वह्न्यधिकरणं तप्तायःपिंडवृत्तिरार्द्रेंधनसंयोगात्यंताभावप्रतियोगित्वमार्द्रेंधनसंयोगो भवत्येवेति॥ २-३

॥यत्रवह्निस्तत्रआर्द्रेंधनसंयोगोना
स्ति॥यथायोगोलके आर्द्रेंधनसं
योगाभावः॥एवंसाध्यव्यापकत्वेस
तिसाधनाव्यापकत्वात्॥आर्द्रेंधन
संयोगउपाधिः सोपाधिकत्वान्व
ह्निमत्त्वंव्याप्यत्वासिद्धं॥पक्षसाध्या
भावः॥प्रमाणान्तरेणनिश्चितःसबा
धितः॥यथावह्निरनुष्णः॥द्रव्यत्वादि

स्वव्याप्यसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपोपाधिकत्वा
द्वह्निमत्वे व्याप्यत्वा
सिद्धम्॥

बाधितं लक्षयति॥
पक्षेति॥ साध्यस्य
अभावः साध्याभावः
पक्षे हेतोः साध्याभावः
प्रमाणेन निश्चयवि
षयः स हेतुर्बाधित इ
त्यर्थः॥ तथाच प्र
माणसिद्धसाध्या
भाववैशिष्ट्यपक्षकहेतुर्बाधितः
हेतुर्बाधितस्तु व्यभिचारेऽहेतुत्वा
दिव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वात्
ति॥ पुनरपि सद्धेतावतिव्याप्तिः
द्वारणाय साध्याभाववैशिष्ट्येति
पक्षविशेषणं॥ तथापि साध्या
ऽतिव्याप्तिवारणाय प्रमा
सिद्धेति साध्याभावविशेषणं॥ त
थाच पक्षनिष्ठः॥ ==३॥

श्रीरामरामरघुनंदनरामराम
श्रीरामरामभरताग्रजरामराम
श्रीरामरामरणकर्कशरामराम

नं. २.
२०

ति॥ अथ ज्ञानस्य त्वं साध्यमदृष्मावउस्य
त्वं स्पर्शेन प्रत्यक्षेणागृह्यते॥ इति वा
धितत्वं व्याख्यानमनुमानं उपमानं।
निरूपयति॥ उपमितिकरणं उपमा
नं॥ संज्ञासंज्ञिसंबंधज्ञानं उपमितिः
तत्करणं सादृश्यज्ञानं॥ तथा हि क
श्चित् गवयशब्दार्थमजानन्॥ क्व
चित्पुरुषात्॥ गोसदृशो गवय।

उपमितेः करणमुपमानं भवतीत्यर्थः निरूपयति॥

उदाहरति॥ तथा हीति॥

वनवासिनः

नन्रूपमानलक्षणप्रविष्टायाउपमितिः सा केति जिज्ञासा
यामुपमितिलक्षयति॥ संज्ञेति॥ संज्ञा च संज्ञि च संज्ञास
ज्ञिनौ तयोः संबंधः संज्ञासंज्ञिसंबंधः॥ तस्य ज्ञानं उपमितिः
नामार्थयोर्वाच्यवाचकभावसंबंधज्ञानमुपमितिः॥
यागवयो गवयपदवाच्य इति॥ ज्ञानमित्युक्तौ प्रत्यक्षादाव
तिव्याप्तिवारणाय संबंधेति॥ तावन्मात्रोक्तौ घटसंबंधज्ञा
नकपालमात्रातिव्याप्तिवारणाय संज्ञासंज्ञीति॥ इति
नैयायिकः॥ ==४॥

उपमितेः करणमितिल [illegible] उपमानमिति
[illegible] सादृश्यज्ञा
[illegible]
[illegible] करणे [illegible]
[illegible] वारणाय
मितौ [illegible] मितिरीत्यं
नं करणं [illegible]
[illegible] वारणाय
णाय॥ उपमितौ ति॥
उपमितिरित्युक्तौ
[illegible] वारणाय
[illegible]
नन्वेतेषाः॥ ४॥

काष्ठिन
नागरिक

स्मरित्यन् इत्यर्थः ॥

इति श्रुत्वा वचनं गतो वाक्यार्थस्मर

सप्तमतः पश्यतितिदनंतरं स्मरति ॥

न् ॥ गो सदृशं पश्यति तदनंतरं ॥ ग

अतिदेशवाक्यार्थस्मरणा नंतरमित्यर्थः ॥ तेन तुल्यमतिदेशः ॥

वयो गवयश्शब्दवाच्य इत्युपमिति

सादृश्यज्ञानं करणं अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः ॥ गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारकोपमितिः फलम् ॥ = ३

रुत्पद्यते ॥ आप्तवाक्यं शब्दः ॥ आप्त

आप्तलक्षणमाह ॥ आप्तस्त्विति ॥ यथार्थवक्तेति यथार्थवक्ता आप्त इत्यर्थः ॥ वक्तुरित्युच्चमाने भ्रांतपुरुषेऽतिव्याप्तिलक्षणपर्याप्तं ॥ नाव लक्षे पिमतपुरुषेऽतिव्याप्तिलक्षणपपकेत्यपि ॥ समस्तपदोक्तौ न दोषः ॥ = ५ ॥

स्तु यथार्थवक्ता वाक्यं पदसमूहः

वाक्यलक्षणमाह ॥ वाक्यमिति ॥ पदानां परस्परं वा समूहः पदसमूह इत्यर्थः ॥ समूहो वाक्यमित्युक्ते घटादिपदार्थसमूहेऽतिव्याप्तिलक्षणा ॥ पदेति ॥ नाव मात्रोक्तौ एकस्मिन्पदेऽतिव्याप्तिलक्षणा ॥ पदसमूह इति ॥ समस्तोक्तौ न दोषः ॥ = ४ ॥

यथा गामानयेत्युक्तं दंडेनेति ॥ श

क्तं पदं ॥ अस्मात्पदादयमर्थो बोद्ध

व्य इति ईश्वरसंकेतः शक्तिः ॥ श

पदं निरूपयति ॥ शक्तमिति ॥ निरूपकतासंबंधेन यत्र शक्त्यधिकरणं तत्पदमित्यर्थः ॥ शक्त्यधिकरणमित्युक्तौ पदार्थेऽतिव्याप्तिः पदार्थस्यापि निरूपकतासंबंधेन शक्तिमत्वात् ॥ अतस्तद्वारणाय निरूपकतेति तथा च न दोषः ॥ २ ॥ = ॥ शक्तिस्वरूपमाह अस्मादिति ॥ इदं पदोच्चरपंचम्याऽर्थोऽर्थः ॥ पदोच्चरपंचम्याः जन्यत्वमर्थः ॥ बोद्धव्य इति पदस्य बोधविषयोऽर्थः ॥ उपात्तिति पदजन्यबोधविषयोऽयमर्थः ॥ इतीश्वरसंकेतः शक्तिरित्यर्थः ॥ यथा घटपदजन्यबोधविषयो घटपदार्थ इत्यर्थः ॥ = २ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आकांक्षां निरूपयति॥ पदस्येति॥ न अनुभावको अननुभावकः॥ अन्वयस्याऽननुभावको अन्वयाननुभावकः। तस्य भावस्तत्त्वं॥ अन्यत्पदं पदांतरं॥ पदांतरस्य व्यतिरेकः पदांतरव्यतिरेकः॥ पदांतरव्यतिरेकेण प्रयुक्तं॥ पदांतरव्यतिरेकप्रयुक्तं॥ च तत् अन्वयाननुभावकत्वं॥ पदांतरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वं॥ यत्पदस्य यत्पदांतराभावप्रयुक्तं यदन्वयबोधाजनकत्वं तत्पदस्य तत्पदसाकांक्षत्वम्॥ यथा घटमिति पदस्य आनयपदांतराभावप्रयुक्तं घटकर्मकानयनानुकूलं कृतिमान् त्वमित्याकारकान्वयबोधाजनकत्वं॥ घटमिति पदस्याऽनयेतिपदसाकांक्षत्वम्॥ अन्वयाननुभावकत्वमित्युक्तौ आकांक्षारहिते पदेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाय पदांतरेत्यादि॥ तथापि तत्रैवातिव्याप्तिवारणाय यदिति॥ घटमिति पदं घटमाऽऽनयेतिपदांतराभावप्रयुक्तमन्वयबोधकत्वमिति तत्रातिव्याप्तिः स्यात्तद्वारणाय प्रकारेणतात्पर्यज्ञानमपि हेतुर्बोध्यः
पत्यपदस्येति॥ तथाचेत • त्पदे ... ऽपि

पाकेऽद्योऽस्तोन दोषः

आकांक्षायोग्यतासंनिधिश्च वाक्यार्थ-

ज्ञाने हेतुः॥ पदस्य पदान्तरव्यतिरे-

कप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वमा-

कांक्षा॥ अर्थाबाधो योग्यता॥ पदा-

नामविलंबेनोच्चारणं संनिधिः॥

नन्वाकांक्षस्य प्रमाणत्वं स्यात्॥ अनाकांक्षा वा केन निश्चीयते॥ अतआकांक्षादीति॥ आकांक्षाआदिर्येषां

आकांक्षादिरहितं वाक्यमप्रमा-

नहि गौरश्वो भवति

णं॥ यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति

न प्रमाणं सर्वमेव प्रमाणं लौकिकं

आकांक्षाभावात्   आनिकरणकसेकानुकूलकृतिमानित्यर्थः

न प्रमाणं आकांक्षाविरहात्॥ अग्निना सिंचे-

दिति न प्रमाणं योग्यताविरहात्॥ प्रहरे प्रह-

रे असहोच्चारितानि गामानयेत्यादिपदानि

न प्रमाणं॥ संनिध्यभावात्॥ वाक्यं द्विवि-

धं वैदिकं लौकिकं चेति वैदिकं सर्वमेव ईश्वरोक्तिः १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्वाप्तोक्तं प्रमाणं अन्यदप्रमाणं

वाक्यार्थज्ञानं शाब्दज्ञानं ॥ तत्कर

णं शब्दः ॥ यथार्थानुभवो निरूपि

अयथार्थानुभवं विभजते अयथार्थेति ॥

तः ॥ अयथार्थानुभवस्त्रिविधः ॥ सं

शयविपर्ययतर्कभेदात् ॥ एकस्मि

न्धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशि

उदाहरति यथेति

ष्ट्यज्ञानं संशयः ॥ यथा स्थाणुर्वा

विपर्ययलक्षणमाह ॥ मिथ्येति ॥ तदभाववति तत्प्रकारक मित्यर्थः ॥

पुरुषो वेति ॥ मिथ्याज्ञानं विपर्ययः

संशयं निरूपयति एकस्मिन्निति ॥ नानाचते धर्मा नानाधर्मा विरुद्धाश्च ते नाना
धर्मा विरुद्धनानाधर्माः विरुद्धनानाधर्माणां वैशिष्ट्यं तस्य ज्ञानं संशय इत्यर्थः ॥
ज्ञानं संशय इत्युक्ते यथार्थज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय वैशिष्ट्येति ॥ वैशिष्ट्यज्ञा
नं संशय इत्युक्तेपि तत्रैवातिव्याप्तिवारणाय धर्मेति ॥ धर्मवैशिष्ट्यज्ञानं संश
य इत्युक्ते यथार्थानुभवेऽतिव्याप्तिवारणाय नानेति ॥ तथापि घटो द्रव्यं पृथि
वीति ज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय विरुद्धेति ॥ तथापि घटपटाविति समूहालंब
नेऽतिव्याप्तिवारणाय एकस्मिन्निति ॥ == ५१ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तर्कलक्षणमाह॥ व्याप्येति॥ व्याप्यश्चासौ व्याप्यः॥ व्याप्यस्याऽऽरोपो व्याप्यारोपः तेन व्याप्यारोपेण व्याप्तिनिरूपकं व्यापकं व्यापकस्यारोपो व्यापकारोपः स तर्क इत्यर्थः॥ व्याप्यारोपश्च स्वीक्रियमाणे वह्निर्न स्यादेतावति ज्ञानेऽपि व्याप्तिस्व द्वारण यद्व्यापकेति॥ व्यापकारोपश्चैतावत्स्वीक्रियमाणे धूमोऽपि न स्यादेतावति ज्ञानेऽपि व्याप्तिस्व द्वारण यद्व्याप्येति॥ =१॥ उदाहरति यथेति॥ व ह्न्यभावो व्याप्यो धूमाभावो व्यापकस्तदारोपस्यात्रसत्वादर्पत्त इत्यर्थ

नं. २२
22

उदाहरति॥ यथेति॥ रजतत्वाभाववत्यां शुक्तौ रजतत्वप्रकारकं मित्यर्थः॥ =१॥

यथा शुक्ताविदं रजतमिति धीः।

प्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः

यथा यदि वह्निर्न स्यात्॥ तर्हि धू

स्मृतिं विभजते स्मृतिरिति॥

मोऽपि न स्यादिति स्मृतिरपि द्विधा

द्वैविध्यं व्युत्पादयति यथार्थेत्यादि

यथार्थायथार्था च॥ प्रमाजन्या

यथार्था॥ अप्रमाजन्याऽयथार्था

सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखं प्र

तिकूलवेदनीयं दुःखं इच्छाका

यथार्थस्मृतिं निरूपयति प्रमाजन्येति॥ प्रमायथार्थत्वस्वीक्रियमाणे स्मृत्योऽसंभवः यथार्थानुभवेऽति व्याप्तिस्व द्वारण यजन्येति॥ तावत्युक्ते घटादावति व्याप्तिस्व द्वारणाय प्रमेति॥ =२ अयथार्थां निरूपयति अप्रमेति अप्रमाऽयथार्थेत्युच्यमानेऽलक्ष्येऽसंभवः अयथार्थानुभवेऽति व्याप्तिस्व द्वारणाय जन्येति तावत्युच्यमाने घटादावति व्याप्तिस्व द्वारणाय प्रमेति॥ =३॥

सुखं निरूपयति॥ सर्वेषामिति॥ वेदनीयं सुख मित्युक्ते दुःखेऽति व्याप्तिस्व द्वारणायानुकूलेति॥ कदाचित्कस्यचित्कुत्रचिद्दुःखमप्यनुकूलं भवत्यतो दुःखेऽति व्याप्तिस्व द्वारणाय सर्वेषामिति॥ =२॥ दुःखं निरूपयति प्रति कूलेति॥ वेदनीयं दुःखमित्युक्ते सुखेऽति व्याप्तिस्व द्वारणाय प्रतिकूलेति॥ =३॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धर्मं निरूपयति । विहितेति ॥ विहितं च तत् कर्म विहितकर्म तेन जन्यो
विहितकर्मजन्यः ॥ धर्म इत्यर्थः ॥ जन्यो धर्म इत्युच्यमाने घटादावति
प्रसंगवारणाय कर्मेति ॥ तावन्मात्रोक्ते पापे तिव्याप्तिवारणाय विहि
तेति ॥ विहितकर्मेत्युक्ते तद्ध्वंसे प्रवः कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय
जन्येति ॥ = ९ ॥ अधर्मं निरूपयति निषिद्धेति ॥ निषिद्धं च तत् कर्म नि
षिद्धकर्म तज्जन्योऽधर्म इत्यर्थः ॥ जन्योऽधर्म इत्युक्तौ घटादावतिप्र
संगवारणाय कर्मेति ॥ तावन्मात्रोक्ते धर्मे तिव्याप्तिवारणाय निषिद्धेति
निषिद्धकर्मेत्येतावन्मात्रोक्तौ तद्ध्वंसे प्रवः कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय ज
न्येति ॥

मः ॥ क्रोधो द्वेषः कृतिः प्रयत्नः ॥ वि-

हितकर्मजन्यो धर्मः निषिद्धकर्म-

आत्मेतरागुणत्वे इति

जन्यस्त्वधर्मः ॥ बुद्ध्यादयो ऽष्टावात्म-

आत्मगुणाः ॥

मात्रगुणाः ॥ बुद्धीच्छाप्रयत्ना नि-

त्या अनित्याश्च नित्या ईश्वरस्य ॥ अ-

आत्मेतरावृत्तित्वे सति आत्मवृत्तित्व
मात्मपात्रवृत्तित्वमित्यर्थः ॥

नित्या जीवस्यैषामात्ममात्रवृत्तयः

जैविष्वंसुत्पादयति ॥ ते इति

संस्कारस्त्रिविधः ॥ वेगो भावना स्थि-

तिस्थापकश्चेति वेगः ॥ पृथिव्यादि-

पृथिवीत्यादि । पृथिव्यादि पृथिव्यादि च तत् चतुष्टयं पृथिव्यादिचतुष्टयं
पृथिव्यादिचतुष्टयं च मनश्चेति ते ॥ तयोर्वृत्तिर्यस्य सः पृथिव्यादिचतुष्टयम
नोवृत्तिरित्यर्थः ॥ मनोवृत्तिरित्युक्तौ मनस्त्वादावतिव्याप्तिवारणाय
पृथिव्यादीत्यादि ॥ पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिरित्युक्तौ स्पर्शेऽतिव्याप्तिवा
रणाय मनोवृत्तिरिति ॥ तथापि संख्यायामतिव्याप्तिवारणाय संस्का
रत्वे सतीति विशेषणम् ॥ = १ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative.

भावनां लक्षयति॥ अनुभवेति॥ अनुभवेन जन्या अनुभवजन्या या स्मृतिहेतुः स्पष्टार्थः॥ यद्यप्ययं घटः इत्यनुभवजन्या सा घटस्मृतिहेतुर्भवतीति लक्षणसमन्वयः॥ हेतुरित्युक्तौ ध्वंसे अतिव्याप्तिवारणाय स्मृतीति॥ तावन्मात्रोक्तौ आत्मनि अतिव्याप्तिवारणाय अनुभवेत्यादि॥ अनुभवजन्येत्युक्तौ अनुभवध्वंसे अतिव्याप्तिवारणाय स्मृतिहेतुरपीति॥ = ९॥

न० २३

23

स्थितिस्थापकं निरूपयति अन्यथेति॥ पूर्वस्थितिरूपेण अन्यप्रकारेण कृतस्य स्थापितस्य पुनः पूर्वावस्थापादकः संस्कारः स्थितिस्थापक इत्यर्थः॥ = ३॥

चलत्वमनोवृत्तिः॥ अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावनाख्यात्ममात्रवृत्तिः॥ अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थापादकः स्थितिस्थापकः कटादिवृत्तिः॥ चलनात्मकं कर्म ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणं॥ अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणं॥ शरीरसंनिकृष्टसंयोगहेतुराकुंचनं॥ विप्रकृ

कटादिरित्यादिना [illegible] स्वादिवृत्ति [illegible]

कर्मलक्षणं निरूपयति चलनेति॥ चलनस्य आत्मा स्वरूपं यस्य तत् चलनात्मकं कर्मेत्यर्थः॥ = ४॥

उत्क्षेपणं निरूपयति॥ ऊर्ध्वेति॥ ऊर्ध्वश्चासौ देशश्च ऊर्ध्वदेशः तस्य संयोगस्य हेतुः उत्क्षेपणमित्यर्थः॥ हेतुरित्युक्तौ कुलालादावतिव्याप्तिवारणाय संयोगेति॥ तावन्मात्रोक्तौ कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय देशेति॥ तथापि गतावतिव्याप्तिवारणाय ऊर्ध्वेति॥ = ५॥

अपक्षेपणं लक्षयति॥ अधरेति॥ अधश्चासौ देशश्च अधोदेशः तस्य संयोगस्य हेतुरपक्षेपणमित्यर्थः॥ हेतुरित्युक्तौ कुलालादावतिव्याप्तिवारणाय संयोगेति॥ तावन्मात्रोक्तौ उत्क्षेपणेतिव्याप्तिवारणाय अधोदेशेति॥ तथापि गतावतिव्याप्तिवारणाय अधरेति॥ = ६॥ आकुंचनं लक्षयति॥ शरीरेति॥ संनिकृष्टेन संयोगः संनिकृष्टसंयोगः शरीरस्य संनिकृष्टसंयोगः शरीरसंनिकृष्टसंयोगः॥ तस्य हेतुराकुंचनमित्यर्थः॥ हेतुरित्युक्तौ कुलालादावतिव्याप्तिवारणाय संयोगेति॥ तथापि कपालद्वये अतिव्याप्ति

[illegible]

प्रसारणं संजयति ॥ ...क्रकत्वेति ॥ विप्रकृष्टेन संयोगोत्पत्ति ॥ द्रष्टसंयोगः स
स्वदेहः प्रसारणमित्यर्थः ॥ हेतुरित्युक्तौ वेमादावतिप्रसंगस्तद्वारणाय सं
योगे सतिवत्युक्ते पदोपणादावतिप्रसंगस्तद्वारणाय विप्रकृष्टेति ॥ = १
भ्रमणरेचनागमनं ऊर्ध्वज्वलनादित्यभिप्रेत्योक्तं अन्यदिति ॥ = ॥ = = १ ॥
सामान्यलक्षणमाह नित्यमिति ॥ अनेकेषु अनुगतं समवेतमित्यर्थः ॥ एकस्मि
न् सामान्यद्वयरूपकथनं नटलक्षणं प्रविष्टमिति नित्यत्वे सत्यनेकसमवे
तं सामान्यमित्यर्थः ॥ परमाण्वादिः समवेतं सामान्यमित्युक्तौ रूपादावतिव्या
प्तिस्तद्वारणायानेकेति ॥ तावत्युक्ते संयोगादावतिप्रसंगस्तद्वारणाय
नित्येति ॥ नित्यं सामान्यमित्युक्तौ परिमाणादावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय
विशेषणदलं ॥ अनेकसंबंधमित्युक्तौ घटात्यंताभावेऽतिप्रसंगस्तद्वार
णाय समवेतमिति ॥ अपरसामान्यं ... स्वदेशवृत्तिसामान्यं द्रव्य

षसंयोगहेतुः प्रसारणं अन्यत्स
र्वं गमनं नित्यमेकमनेकानुगतं सा
मान्यं द्रव्यगुणकर्मवृत्ति ॥ परं स
त्तापरं द्रव्यत्वादि ॥ नित्यद्रव्यवृत्त
यो व्यावर्तका विशेषाः ॥ नित्यसं
बंधः समवायः अयुतसिद्धवृत्तिः ॥ प
योर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रित
मेवावतिष्ठते तावयुतसिद्धौ ॥

समवायलक्षणमाह अयुतेति ॥ अयुतौ चैतौ सि
द्धौ च अयुतसिद्धौ तयोर्वृत्तिर्विशिष्टतया इत्यर्थः = = २

त्वादि सामान्यमित्यर्थः = २ ॥
परं सामान्यं अधिकदेश
वृत्तिसामान्यं सत्ता सा
मान्यमित्यर्थः ॥ = ३
नेदानीं विशेषमाह द्रव्येति ॥
द्रव्यं च गुणश्च कर्म च
द्रव्यगुणकर्माणि तेषु वृ
त्तिर्यस्य तत्तथेत्यर्थः = ३
विशेषलक्षणमाह नित्ये
ति ॥ नित्यानि च तानि द्र
व्याणि नित्यद्रव्याणि
पृथ्व्यादि चतुष्टयप
रमाणुआकाशादीनि ।
केवलं तेषु वृत्तिर्येषां ते नि
त्यद्रव्यवृत्तयः ॥ व्यावर्त
का इत्यस्य स्वेतरव्यावर्त
का इत्यर्थः ॥ इतरभेदसाधका इति ज्ञा
नकत्वं स्वस्यैवेत्यर्थः ॥
यथा अग्ने विशेषाद्भिन्ने
ष्वाभिधते विशेषाः ॥ ४
समवायलक्षणमाह नित्येति
नित्यसंबंधश्च संबंधिभिन्नः
संबंधः तथा च नि
त्यत्वे सति संबंधत्वं समवा
यत्वमित्यर्थः ॥ संबंधमित्यु
क्तौ संयोगेऽतिव्याप्ति लक्षणा
रणाय नित्येति ॥ तावन्मात्रे
परमाण्वादावतिव्याप्तिस्तद्वार
णाय संबंध इति = = ।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रत्यभावं लक्षयति॥ अनादिरिति॥ अनादिरित्युक्ते आकाशादावतिव्याप्तिस्तद्वार[illegible]णाय सांत इति॥ तावन्मात्रोक्तौ घटादावतिप्रसंगस्तद्वारणाय॥ घटः॥ प्रागभावे प्रमाणं च कपाले घटो भविष्यतीति प्रतीतिरेवेति॥ = ३॥ उदाहरति उत्पत्तेरिति कार्यस्य घटादेः उत्पत्तेः पूर्वं यः अभावः प्रागभाव इत्यर्थः॥ = ४॥ [illegible] ध्वंसं लक्षयति सादिरिति॥ सादिरित्युक्ते घटादावतिव्याप्तिस्तद्वारणायानंतरिति॥ तावन्मात्रोक्तौ परमाण्वादावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय सादिरपि॥ ध्वंसे प्रमाणं॥ ध्वस्तो घटो नष्टो घट इत्यादिप्रतीतिरेवेति॥ = ४॥ उदाहरति॥ उत्पत्तीति॥ कार्यस्य घटादेरुत्पत्तेरनंतरं मुद्गरप्रहारादिना यो भावः स ध्वंस इत्यर्थः॥ ५॥ [illegible]त्यंताभावं लक्षयति॥ त्रैकालिक इति॥ त्रिषु कालेषु भवतीति त्रैकालिकः नित्य इत्यर्थः [illegible] [illegible]संसर्गावच्छिन्नाप्रतियोगिताकस्य संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकः॥ संसर्गो नाम संबंधः॥ त्रैकालिकश्चासौ संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकः॥ नित्यसंबंधाव-

२५ नं॰ २५ च्छिन्नप्रतियोगि

वयवावयविनोः॥ गुणगुणिनोः॥ क्रि-

याक्रियावतोः॥ जातिव्यक्त्योः॥ विशेष-

नित्यद्रव्ययोश्चेति॥ अनादिः सांतः प्रा-

गभावः॥ उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य॥ सादि-

रनंतः॥ प्रध्वंसः॥ उत्पत्त्यनंतरं कार्य-

स्य॥ त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रति-

योगिताकोऽत्यंताभावः॥ यथा भूत-

ले घटो नास्तीति॥ तादात्म्यसंबंधा-

ताकः॥ इत्यर्थः॥ अभावोऽत्यंताभाव इत्युक्तेऽन्योन्याभावादावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय संबंधावच्छिन्नेत्यादि नत्यादिप्रागभावादावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय नित्येति नित्यत्वं चाकाशादावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय संसर्गेत्यादि॥ एतदन्यान्योन्याभावेऽतिव्याप्ति[illegible]रिति चे[न्न] संबंधपदस्य संयोगरूपकालपदार्थकत्वात् अन्योन्याभावस्य संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिति दिक्॥ ६॥

उदाहरति॥ यथेति॥ भूतलादिकरणके संयोगसंबंधावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटात्यंताभावोऽभावीयदेशिकविशेषणतासंबंधेन वर्तत इत्यर्थः॥ ७॥ २॥ ८॥

अन्योन्याभावं लक्षयति तादात्म्येति॥ संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावोऽन्योन्याभावः इत्युक्तेऽत्यंताभावादावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय संबंधेत्यादि॥ ना[illegible]स्य केवलत्रैकालिकात्यंताभावादावतिव्याप्तिस्तद्वारणाय तादात्म्येति॥

॥ उदाहरति॥ यथेति॥ स्वरूपसंबंधावच्छिन्नपटत्वावच्छिन्नप्र
तियोगिताकोऽन्योन्याभावानुयोगि घट इत्यर्थः॥ = = ॥ २॥
नु प्रमाण प्रमेयादि प्राचीनसूत्रे षोडशपदार्थानामुक्तत्वा
त्कथं सप्तैव पदार्था इत्यत आह सर्वेषामिति॥ प्रमाणस्येन्द्रि
यादिद्रव्यादावंतर्भावः॥ आत्मादिरूपस्य प्रमेयस्य द्रव्यादा
वंतर्भावः। संशयस्य गुणेऽन्तर्भावः॥ प्रयोजनस्य गुणादा
वंतर्भावः॥ दृष्टांतस्य द्रव्यादावंतर्भावः॥ सिद्धान्तस्य गुणादे

25

वह्निव्यप्रतियोगिताकोन्यान्याभा
वः यथा घटः पटो न भवतीति॥ स
र्वेषामपि पदार्थानां यथायथोक्ते
ष्वंतर्भावात्सप्तैव पदार्था इति
सिद्धं काणादन्यायमतयोर्बाल
व्युत्पत्तिसिद्धये॥ अन्नंभट्टेन विदुषा
रचितस्तर्कसंग्रहः॥ १॥ इति तर्कसं
ग्रहः समाप्तेति शुभं भूयात्सर्वं ज॥

ऽवयवानां गुणे॥ तर्कनिर्णययोर्गु
णे॥ वादजल्पवि
तंडानां गुणे॥ हेत्वा
भासानां द्रव्या
दौ॥ छलस्यापि गुणे॥ निग्रह
स्थानानामभावे
द्रव्यादौ चांतर्भावः
एवमंतर्भावात्स
प्तैव पदार्था इति
सिद्धं॥ = = ॥ २॥

काणादस्य न्यायस्य नो॥ तयोर्मतयोर्बालानां व्युत्पत्तिः बालव्युत्पत्ति-
तस्याः सिद्धिर्बालव्युत्पत्तिसिद्धिः तस्यै इत्यर्थः॥ = ४॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तर्कसंग्रहः

ترک سنگره در علم منطق

२०६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative